

А. АЙСФЕЛЬД, В. МАРТИНЕНКО

Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки

Українська історіографія з цієї теми нараховує всього кілька статей і дві кандидатські дисертації. Публікація М. Ковалю та П. Медведка, що вийшла 1992 р. в Українському історичному журналі¹, відхилила завісу таємничості теми “Фольксдойче в Україні в 1941—1944 рр.” Статті В. Клеця², С. Бобильової³ та О. Соловйова⁴ фрагментарні через використання обмеженого кола джерел. В. Клець до того ж зазначив, що в публікації М. Ковалю та П. Медведка наявні численні помилки. Заслуговує на увагу публікація В. Клеця та Н. Шевцової про “Евакуацію і репатріацію німців і менонітів України в 1943—1945 рр.”⁵, де маємо спробу аналізу механізму репатріації. Н. Шевцова проаналізувала судово-слідчі справи кримських німців-репатріантів, заарештованих у період від 1944 до 1948 рр.⁶, і виявила в них кілька цікавих випадків, які доповнюють відомості, виявлені у справах інших архівів.

В. Васильчук у докторській дисертації “Німці України: суспільний та національний аспекти. ХХ — початок ХХІ ст.”⁷ конспективно розглянув “німецьке питання” в роки Другої світової війни. Автор, зокрема, не використав роботи німецьких дослідників, що є одним із суттєвих недоліків даної праці.

Дисертація І. Іванькова⁸ назагал є довільним переказом інформації, узятій з архівних документів окупаційних органів влади, і рясніє некоректними перекладами з німецької. На жаль, її аналітичний складник від цього не виграв. Так, викладаючи багатий статистичними даними матеріал зондеркоманди д-ра К. Штумппа, автор помилково назвав її зондеркомандою СС. Певно, розбіжності в інтересах і політиці СС, райхскомісара Коха й Імперського міністерства окупованих східних територій автор не зовсім зрозумів. Вже у вступі стверджується, що, “залишивши у 1942—1943 рр. територію України, радянська влада фактично дозволила нацистській Німеччині розгорнути окупаційну політику, спрямовану на перетворення тих представників німецької національності, які залишилися мешкати на території республіки після масштабних репресій та депортацій 1930—1941 рр., на привілейований прошарок нової соціально-політичної структури, організованої на ідеологічних засадах німецького націонал-соціалізму”⁹. У цей період німецько-радянської війни керівництво СРСР не могло цьому завадити. Німеччина ж проводила власну політику аж ніяк не для того, щоб створити привілейовані умови для етнічних німців або зробити їх привілейованим прошарком. У “Генеральному плані Ост” для них такої ролі не передбачалося.

Перетворення в повсякденному житті німців “Трансністрії” та здійснення заходів окупаційної влади висвітлив М. Шевчук¹⁰.

Цінна інформація щодо німецького населення під час Другої світової війни та по її закінченні міститься в томах “Реабілітовані історією”, які вже вийшли друком.

Матеріали про долю німецького населення України, депортованого 1941 р. радянськими органами на схід до її окупації німецькими військами та після визволення України, а також розміщених на спецпоселення як репатрійованих за межами України містяться і у Книгах Пам’яті республік, країв і областей країн СНД та публікаціях, присвячених історії німців СРСР періоду 1941—1956 рр.¹¹

Репатріації мешканців Причорномор’я та подальшим репресіям присвячено публікації А. Ліньова¹².

Деякі фрагментарні відомості про депортацію, репатріацію та оперативний облік німців СРСР містяться в працях таких російських істориків, як В. Земсков¹³ і М. Бугай¹⁴, частково в А. Германа¹⁵. Цікавою є і книга Г. Вольтера, хоча вона мемуарно-публіцистична за жанром і стилем викладу нагадує “Архіпелаг Гула” О. Солженіцина. Її автор, уродженець Сталінської (Донецької) обл., — колишній спецпереселенець. Книгу переважно скомпоновано з численних спогадів етнічних німців, серед яких були й ті, хто пережив депортацію, окупацію в Україні, евакуацію на захід і подальше повернення до СРСР, де вони зазнали фільтрації¹⁶.

У російській історіографії проблеми репатріації радянських громадян відображено в низці кандидатських і докторських дисертацій, а також в узагальнюючих публікаціях, в основу яких було покладено, переважно, нормативні документи центральних органів влади. Н. Арзамаскіна досліджувала діяльність радянських військових органів репатріації в Німеччині¹⁷, дещо розширивши в цьому питанні дослідження Ю. Арзамаскіна¹⁸. Завдяки працям О. Бічехвоста, І. Говорова можна краще зрозуміти мету й методи роботи репатріаційних органів і правове поле їхньої діяльності¹⁹.

Узагальнюючі праці російських істориків із проблеми спецпоселення також лише ледь відхилили завісу таємничості, що приховує долю репатрійованих з-за кордону етнічних німців, і містять лише окремі й уривчасті статистичні дані по них²⁰. Наскільки статистика центральних органів влади може вводити в оману, видно на прикладі опублікованих даних, що ілюстрували цей процес, коли репресованих німців зарахували до групи “національності інших країн”, серед яких громадяни Німеччини становили лише незначну частину²¹. Чи були решта німців громадянами інших країн, чи все ж таки громадянами СРСР, — залишається незрозумілим.

У російській історіографії дана проблематика розроблена недостатньо. Отже, стаття “Велика Вітчизняна війна 1941—1945”, опублікована в енциклопедії “Німці Росії” (ЕНР)²², стала для не дуже старанних дослідників основним джерелом щодо політики окупаційної влади у ставленні до етнічних німців України. Зауважимо, що її написано не на основі власних архівних пошуків автора. У деяких кандидатських дисертаціях, захищених у Росії, можна натрапити на окремі відомості про німців України у воєнні та перші повоєнні роки. Як приклад можна назвати дисертації Л. Саганової²³ та О. Зберовської²⁴. На відміну від цих науковців, які ввели до обігу матеріал центральних і місцевих архівів, М. Привалова для написання своєї кандидатської дисерта-

ції²⁵ подібних матеріалів, навіть більше — архівного матеріалу 4-го спеціального відділу МВС СРСР²⁶, не використовувала.

Слід також зазначити, що перспективи подальшого вивчення історії етнічних німців на теренах Радянського Союзу в роки Другої світової війни значною мірою залежать і від процесу розсекречування багатьох фондів як державних, так і, особливо, відомчих архівів. Сьогодні позитивні зрушення в цьому напрямі відбуваються в Україні. Та на теренах Російської Федерації, на жаль, у світлі сучасної політичної кон'юнктури чимало архівних фондів продовжують залишатися для дослідників закритими.

У німецькій історіографії з численних праць, де досліджували політику окупаційної влади стосовно цивільних, низку їх присвячено етнічним німцям. М. Бухсвайлер у своєму дослідженні значну увагу приділив радянській національній політиці, особливо щодо євреїв і німців, а також їхньому становищу напередодні війни²⁷. Головне питання для автора — це підстави подвійної лояльності українських німців стосовно СРСР і Німеччини та їхнє ставлення до євреїв — безперечно заслуговує на увагу. Водночас доречно поставити питання, на якій підставі жертва має бути лояльною щодо свого ката — радянського ладу. Події воєнних років засвідчили, що мільйони радянських громадян різноманітних національностей і соціальних верств виявили готовність до співпраці з окупаційним режимом. Мотиви для цього були різні — від потреби працювати, щоб прогодувати себе й родину, до ідеологічно обґрунтованої боротьби проти радянської влади чи просто помсти за заподіяні репресії.

І. Флейшхауер опублікувала 1983 р. працю, де за службовою документацією окупаційних органів влади, листуванням різних посадовців, нормативними документами й судово-слідчими справами судів ФРН докладно висвітлила проблеми управління етнічними німцями на окупованій території. Особливого значення вона надала питанням реєстрації етнічних німців і використання цього людського ресурсу в інтересах Германського райху²⁸.

У більш стислому обсязі питання управління етнічними німцями окупованих територій СРСР та їх використання в контексті окупаційної політики подано в спільній публікації Б. Пінкуса й І. Флейшхауер (1987 р.)²⁹.

Е. Фелькль, розглянувши проблеми управління “Трансністрією” за весь час її окупації німецькими й румунськими військами, акцентував увагу на національній політиці Румунії та Німеччини стосовно молдаван, німців і євреїв³⁰.

А. Ангрік, висвітлюючи діяльність поліції безпеки (Sicherheitspolizei) і, особливо, її “айнзатцгрупи Д” (Einsatzgruppe D) в Україні й на Північному Кавказі, докладно розглянув питання зачисток у запіллі німецьких військ і здійснених тоді ж військових злочинів³¹.

Е. Висотські, Д. Ліхді, К. Фаст, Й. Кампен висвітлили різні аспекти функціонування менонітських громад у роки війни³².

У щорічнику “Земляцтва німців з Росії в Німеччині” опубліковані щоденникові записи Г. Кукка періоду його перебування в обозі, що прямував від березня до липня 1944 р. до Вартегау³³.

Г. Гетте зробила цікаву спробу написати колективну біографію власної родини з використанням, у т. ч., документів окупаційного періоду, які дають уявлення про те, що в етнічних німців цього періоду не було права вибору³⁴.

Г. Гегелен опублікував уривок власних спогадів і спогадів родичів про репатріацію 1945 р. й період перебування на спецпоселенні³⁵. Ця література мемуарного характеру висвітлює питання статусу й самоідентифікації менонітів і, меншою мірою, німців України в роки війни.

Дослідження німецьких авторів з історії етнічних німців під час Другої світової війни російською мовою майже відсутні. Як виняток можна відзначити працю Р. Вальта, що спирається на спогади³⁶, статтю А. Айсфельда про репатріацію німців до СРСР по завершенні військових дій у Європі³⁷ й названу раніше книгу Г. Гетте.

Отже, стислий історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що тематичне поле залишається недостатньо опрацьованим і вимагає цілеспрямованих пошукових зусиль.

Суспільно-політичне становище етнічних німців у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр. ХХ ст.)

За даними перепису 1920 р., в радянській Україні проживало 210 179 етнічних німців. Проте результати перепису не відображали дійсну чисельність цієї етнічної спільноти. Адже дані щодо проживання німців у невеликих населених пунктах (хуторах, селах, містечках) часто були взагалі відсутніми. Згодом завдяки зусиллям Відділу національних меншин НКВС, Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та Центрального статистичного управління було накопичено дані щодо національного складу населення України. Нарешті, у 1926 р. відбувся перший Всесоюзний перепис³⁸. За його результатами, чисельність німецького населення в Україні становила 393 924 особи. Абсолютна більшість з них, а саме 360 тис., мешкали у сільській місцевості. 40 % німців Радянського Союзу проживали в Україні³⁹.

Відносини, що склались між новою владою та етнічними німцями, були доволі напруженими. У процесі адміністративно-територіальної реформи, що і без того створила чимало проблем для соціально-економічного розвитку республіки, радянська влада почала відрізати значні ділянки від господарств колоністів для селян переважно не німецької національності⁴⁰. Поряд із цим більшовики проводили також і активну антирелігійну політику.

Під час колективізації чимало німецьких колоністів в Україні висловлювали відверте небажання брати участь у колгоспному будівництві. В цій ситуації радянська влада активно застосовувала економічні та політичні важелі тиску. Німців-колоністів почали обкладати сільськогосподарським податком “на 2 та 3 розряди вище у порівнянні з сусідніми українськими селами”⁴¹. Подібні випадки мали місце у колоніях Катеринославської губернії, Волині та Донбасу в грудні 1924 р. Своєрідною відповіддю з боку німців-колоністів на свавілля радянської влади став еміграційний рух, який невдовзі набув організованого характеру. Головним чином вони прагнули виїхати до Сполучених Штатів Америки або Канади. Упродовж 1922—1924 рр. з України емігрували 8000 німців-колоністів. Проте заяв від німців про їхнє бажання виїхати з країни, що надходили до відповідних органів, було набагато більше⁴². Подібна статистика не могла не викликати занепокоєння режиму. З цього

приводу в звіті Центральної комісії національних меншин за 1924—1925 рр. зазначалося: “Еміграційне питання необхідно віднести до питань, що займають одне з перших місць у роботі Центрального комітету національних меншин. Еміграційний рух зараз вже охопив Катеринославську, Донецьку, Харківську та Волинську губернії. Причини, які викликають еміграційний рух серед німців-колоністів, такі: не завжди правильне оподаткування сільськогосподарським податком, земельне питання”⁴³.

З метою зміцнення власного становища радянське керівництво вимушено погодилося на тимчасові послаблення у соціально-економічній сфері (НЕП), а незабаром — і в національній політиці (коренізація). Політика коренізації передбачала не лише забезпечення умов для розвитку національної культури та освіти, а й створення адміністративно-територіальних одиниць — національних районів та сільрад⁴⁴. Створення національних адміністративних одиниць (не лише німецьких) повинно було, як ідеться у документах німсекцій та їхніх ЦБ, поліпшити радянізацію національних населених пунктів у всіх сферах їхньої життєдіяльності. Першими такими районами, що з’явилися на території України, були саме німецькі. На кінець 1927 р. їх нараховувалося 7⁴⁵. Під час коренізації діяла мережа освітніх закладів, де викладали німецькою мовою. У 1929/1930-у навчальному році в Україні існувало 628 німецьких шкіл. Але, врешті-решт, радянська влада наприкінці 1920-х рр. оголосила курс на суцільну колективізацію і одночасно під гаслами боротьби з націоналізмом поступово згорнула коренізацію.

Трагічним наслідком політики суцільної колективізації став масовий голод 1932—1933 рр. Зачепив він і німецькі національні райони. Щоб вижити, чимало колоністів звернулись по допомогу до родичів у Німеччині та Америці. Надходила вона різними шляхами: нелегально (через іноземних громадян) або легально (через Державний банк та по лінії торгзину у вигляді грошових переказів і бандеролей). Партійне керівництво України почало називати цю допомогу “гітлерівською допомогою голодуючим німцям”. Для її отримувачів місцеві органи влади, в свою чергу, почали запроваджувати додаткові податки⁴⁶. У цілому кількість жертв від голоду серед німецьких колоністів склала щонайменше 20 тис. осіб⁴⁷. Варто відзначити, що, за даними ДПУ, в Україну з квітня 1933 до квітня 1934 р. з Німеччини надійшла допомога у розмірі 487 821 крб. золотом⁴⁸. Це суттєво допомогло зменшити масштаби смертності.

Але керівництво ДПУ на тлі погіршення радянсько-німецьких відносин трактувало матеріальну допомогу з-за кордону як “підривну діяльність”. Так, В. Балицький у своєму зверненні від 15 листопада 1934 р. до начальників місцевих управлінь НКВС відзначив наступне: “Сам термін «Гітлерівська допомога» є вигаданим фашистськими діячами, щоб замаскувати дійсне призначення грошових коштів, які надходять до СРСР для оплачування своєї агентури та залучення контрреволюційних кадрів”⁴⁹.

Донедавна було прийнято вважати, що формування у більшовицького режиму стійкого уявлення про етнічних німців як про потенційну “п’яту колону” в СРСР розпочалося відтоді, як націонал-соціалісти на чолі із А. Гітлером прийшли до влади в Німеччині у 1933 р. Між тим, на підставі нових архівних знахідок, російський історик О. Савін зумів довести, що процес формування кон-

цепції німецької “п’ятої колони” в СРСР розпочався ще від середини 20-х рр. Так, 9 червня 1924 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода разом з начальником відділу контррозвідки ОДПУ А. Артузовим підготували циркуляр ОДПУ за № 7/37 “Про Німецьку розвідку та боротьбу з нею”. Через рік А. Артузов надіслав на ім’я Ф. Дзержинського комплекс документів “про діяльність німців у СРСР”⁵⁰. Автори цих двох документів акцентували увагу на тому, що німецька розвідка під прикриттям націоналістичних організацій проводить активну шпигунську діяльність на території СРСР. При цьому “грунтом для німецької розвідки в Росії є багатомільйонне населення німецького походження..., яке виявляється головним джерелом отримання та збирання німецькою розвідкою свідчень, на що з боку німців звертають особливу увагу”⁵¹. Соціальний склад німецьких колоністів на Україні у своїй доповідній записці А. Артузов охарактеризував наступним чином: “40—50 % з них великі куркулі та колишні поміщики, та сільська інтелігенція. Інші міцні середняки і 5—6 % незаможні — але вони також перебувають під абсолютним впливом куркульства”⁵². Стосовно політичних поглядів колоністів у цілому стверджував: “Німецькі колонії в Росії і за своєю багаточисельністю, і за своїм соціальним складом (куркульський) та політичним прагненням (фашистсько-національний) становлять величезну небезпеку як ворожі і до комунізму, і до СРСР верстви населення, з одного боку, а з іншого — як групи, що прагнуть зміцнити національні інтереси Німеччини серед нац[іональних] меншин”⁵³. На зміну недовготривалим дружнім радянсько-німецьким відносинам першої половини 20-х рр. прийшов період довготривалої напруги. Це відбулося внаслідок того, що Німеччина у серпні 1924 р. прийняла “план Дауеса”. Головний зовнішньополітичний вектор німецької дипломатії спрямовувався на Захід. Більшовицька влада побоювалась можливої перспективи створення коаліції капіталістичних держав. У свою чергу це змусило керівництво ОДПУ радикально змінити ставлення до Німеччини.

5 грудня 1933 р. В. Балицький у своїй директиві за № 97024 стверджував, що “під виглядом іноземних фахівців до СРСР потрапив ряд агентів з Німецької націонал-соціалістичної партії та резидентів Німецького Генерального Штабу”⁵⁴. Головною метою названих резидентів було проведення шпигунсько-диверсійної діяльності. Далі В. Балицький писав про зовсім фантастичні речі: “Поряд із диверсійною та розвідувальною діяльністю, німці-фашисти проводили широку роботу з підготовки збройного виступу проти Радянської влади, шляхом насадження «штурмових загонів» у німецьких колоніях України, Північно-Кавказького Краю та інших місцях Союзу”⁵⁵. Головну небезпеку, на його переконання, становили представники духовенства та інтелігенції (викладацький склад національних шкіл і вищих навчальних закладів, лікарі та службовці радянського апарату у німецьких колоніях). В. Балицький також піддав критиці дії деяких місцевих управлінь ДПУ, які, на його думку, не зовсім активно та рішуче вели боротьбу з “німецьким фашизмом”⁵⁶.

Упродовж 1935—1937 рр. здійснювалася ліквідація національно-культурних установ, проводились арешти і заслання ворожих елементів. У першій декаді лютого 1935 р. з прикордонних районів України відбулось масове виселення куркульських сімей у кількості 8678 осіб. З-поміж них близько 65 % становили поляки та німці. Протягом лютого—березня цього ж року з прикордон-

них до східних областей України переселили ще 41 650 осіб. Нормативною підставою для цієї масштабної операції стало рішення ЦК КП(б)У України від 23 січня 1935 р.⁵⁷ На очищених від антирадянського елементу територіях незабаром розпочалося будівництво військових аеродромів та полігонів. Головною підставою для закриття німецьких учбових закладів була не якість освіти, а “фашистська пропаганда” в їхніх стінах. Показовою з цього приводу стала постановка Секретаріату ЦК КП(б)У від 7 квітня 1935 р. під гучною назвою “Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького машино-будівельного технікуму”. Ще у квітні 1934 р. В. Балицький у своїй доповідній записці охарактеризував викладацький склад німецьких учбових закладів наступним чином: “Кадри учителів вкрай засмічені куркулями, колишніми білогвардійцями та іншими контрреволюційними елементами, які напевно співчувають фашизму”⁵⁸.

Репресії супроводжувала пропагандистська антинімецька кампанія. Таким чином НКВС намагався сформуванати у суспільстві “образ ворога”. Під час мітингів і зібрань лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами. Так, нарком НКВС республіки В. Балицький на січневому пленумі ЦК КП(б)У під час своєї промови зазначив: “Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецькі національні райони. Німецький фашизм прагне саме тут у нас в тилу утворити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також у Донбасі та в інших областях Ураїни”⁵⁹. Через рік делегат січнево-лютевого Пленуму ЦК КП(б)У М. Хатаєвич заявив: “Ми знаємо, що серед німецького населення національні почуття надзвичайно сильно розвинуті й що до свого «фатерлянд» багато з них мають прихильність, хто б там не був, — Гітлер, чи хто інший”⁶⁰. Подібні численні промови та гасла, сповнені ненависті, стали свого роду провісниками масштабної трагедії, що мала незабаром розпочатись.

Справжнім потрясінням для усього радянського суспільства стали репресії 1937 р. Так звану “велику чистку” було розпочато наказом НКВС СРСР за № 00447 від 30 липня 1937 р. Проте цей документ не містив у собі жодних національних аспектів. Але ще за кілька днів до цього вийшов наказ НКВС СРСР за № 00439 від 25 липня 1937 р. Він започаткував проведення так званої “німецької операції”. Відповідно до цього наказу органи НКВС мали розпочати репресії проти німецьких підданих. Однак більшість з-поміж заарештованих за наказом № 00439 становили етнічні німці — громадяни СРСР⁶¹. Загалом упродовж 1937 р. в Україні було репресовано 16 228 німців⁶². З-поміж загальної кількості репресованих за національними групами німці посідали третє місце (після українців та поляків)⁶³. На першому місці за кількістю репресованих представників німецької національності була Сталінська обл. (5758 осіб)⁶⁴.

Український дослідник В. Нікольський, ретельно проаналізувавши статистичні звіти НКВС за 1937 р., зробив висновок: “...Політичні репресії щодо поляків, німців та греків були значно жорстокішими, ніж проти інших національних груп”⁶⁵.

Отже, репресії міжвоєнного періоду були лише етапом у загальному процесі вирішення “німецького питання” в СРСР. За цей час у свідомості партійного керівництва та НКВС сформувався стійкий “образ ворога” щодо німецьких колоністів. Головними причинами при цьому були як зовнішньопо-

літичний чинник, так і специфіка командно-наказової системи (мілітаризація економіки, колективізація, антирелігійні кампанії). Навіть тимчасова, на перший погляд, відлига у німецько-радянських відносинах після підписання 23 серпня 1939 р. “пакту Молотова—Ріббентропа” жодним чином не вплинула на становище представників німецької етнічної спільноти в СРСР.

Арешти соціально небезпечних елементів і мобілізація у трудові колони

Право будь-якої держави вживати заходів, необхідних заради своєї безпеки й територіальної цілісності, є незаперечним. В умовах воєнного стану обмеження загальноцивільних прав також вважають неминучим. Слід, однак, враховувати, що до початку Другої світової війни вже були чинними Гаазька конвенція про закони і звичаї ведення війни (1864) й Женевські конвенції (1864, 1906, 1929), що мали на меті кодифікувати права військовиків і цивільних під час воєнних дій і на окупованій ворогом території. Основною метою цих конвенцій було вбереження поранених, полонених і мирних мешканців окупованих територій від тиску переможців, забезпечення їх потрібним медичним обслуговуванням та створення умов для виживання. Для належного виконання цих конвенцій були потрібні як їх дотримання державами, так і певна взаємодія цивільного населення з окупаційними органами.

Всупереч цим нормам міжнародного права держави, що брали участь у Другій світовій війні, оцінювали співпрацю цивільних з окупаційними органами як колабораціонізм, тобто як злочин. У СРСР це в юридично визначених випадках кваліфікувалося як “зрада Батьківщини”.

Обмеження деяких цивільних і політичних прав мешканців у воєнних умовах також широко застосовувалося під час Другої світової війни. Водночас в СРСР вживалися превентивні заходи, репресії, які порушували кримінально-процесуальний кодекс.

Указом про місцевості, де оголошено воєнний стан, “усі функції органів державної влади у царині оборони, забезпечення громадського порядку й державної безпеки” передали військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де цих рад не було, — вищому командуванню військових з’єднань. Їм надавали право, відповідно до чинних законів і постанов уряду, також “виселяти в адміністративному порядку поза межі місцевості, де оголошено воєнний стан, або з окремих її пунктів осіб, яких визнано соціально небезпечними як у своїй злочинній діяльності, так і у зв’язках із злочинним середовищем”⁶⁶.

Уже в перші дні після початку німецько-радянської війни (від 1942 р. — “Велика Вітчизняна війна”) органами безпеки проведено арешти різних категорій громадян СРСР, чужинців, які проживали в СРСР, й осіб без громадянства, котрих розглядали як потенційну загрозу для СРСР. Крім того, заарештовували й депортували німецьке населення різних регіонів європейської частини СРСР. Перші арешти німців на теренах УРСР проведено вже 22 червня (наприклад І. Вінгерта, м. Суми, “евакуйованого у зв’язку з воєнною обстановкою з прифронтової смуги й незнайденого у в’язницях...” у лютому 1942 р.)⁶⁷, 23 червня (наприклад у містах Маріуполь й Орджонікідзе Сталінської обл.) та

24 червня (містах Орджонікідзе й Бешево Сталінської обл.). 25 червня в с. Мюнхен Одеської обл. було заарештовано Є. Маєра, колгоспного пастуха, якого засудили на 10 років ВТТ⁶⁸. 26 червня в с. Карлсруе у Миколаївській обл. заарештували колгоспного бригадира Х. Руфа. Засудили його на 5 років ВТТ в Новосибірській обл.⁶⁹. Арешти відбувалися і в інших областях. Правовою підставою для їх проведення був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. про місцевості, де оголошено воєнний стан.

Вже першого дня війни нарком держбезпеки В. Меркулов підписав директиву “Про заходи органів безпеки у зв’язку з початком воєнних дій із Німеччиною”, згідно з якою підставою для арешту була підозра в злочинних намірах. Вимоги наркома були обов’язковими для всіх органів державної безпеки без будь-яких обмежень. На думку О. Демидова, “власні повноваження Наркомату безпеки в царині застосування норм права перевершили повноваження військових рад, наділених законодавцем усіма функціями органів державної влади. Таким чином, особливості правового регулювання діяльності органів НКДБ проявилися першого ж дня війни: вони діяли на основі власних наказів, директив, інструкцій і циркулярів, розроблених з відхиленням від законів СРСР та Указів Президії Верховної Ради СРСР. Таке явище було ознакою державно-політичної системи того часу”⁷⁰.

4 липня 1941 р. вийшла директива НКВС і НКДБ “Про заходи з виселення соціально небезпечних елементів із територій, де оголошено воєнний стан”. Директива свідчить про розуміння керівництвом цих наркоматів своєї ролі й розширення власних повноважень:

“...Військові власті мають право на територіях, де оголошено воєнний стан, ухвалювати рішення про виселення осіб, яких визнано соціально небезпечними.

У разі ухвали такого рішення виселення цієї категорії осіб має бути покладено на органи НКДБ—НКВС.

У зв’язку з цим пропонуємо провести відповідну підготовчу роботу, взявши на облік усіх осіб разом із їхніми родинами, перебування яких на територіях, де оголошено воєнний стан, буде визнано небажаним...”⁷¹

Рекомендувалось: “До внесення на облік підходьте обережно, заздалегідь перевіряючи наявні у вас матеріали. ...Непрацездатні чоловіки й жінки старші за 60 років виселенню не підлягають”⁷².

Тим самим спочатку передбачалося роз’єднання родин, у результаті чого чоловіків й жінок віком за 60 років прирікали на жебрацтво і залишали напризволяще. Підставою взяття на облік як “соціально небезпечних елементів” мали слугувати вже наявні дані, хоча тоді було відомо, що висунуті в 30-ті рр. звинувачення були необґрунтованими.

За даними рідколегії серії “Реабілітовані історією”, можна виокремити деякі групи “соціально небезпечних осіб” та згрупувати критерії, за якими їх визнавали небезпечними. Так, О. Дорн, яка мешкала в с. Степанівка Сумської обл., заарештували 23 серпня 1941 р. 23 травня 1942 р. її звинуватили в тому, що, перебуваючи на роботі (працювала зубним лікарем), вона проводила поразницьку агітацію. 9 січня 1943 р. Особлива Нарада НКВС СРСР ухвалила відправити її за неінформування до ВТТ строком на 10 років. По за-

яві на ім'я Генерального Прокурора СРСР начальник УҚДБ Новосибірської обл. 8 серпня 1956 р. дійшов висновку, що “звинувачення було безпідставним, до того ж висунуто лише за 260 днів після арешту ... Слідчий 1941—1942 років процес вівся з грубими порушеннями Кримінально-процесуального кодексу. Друге, остаточне звинувачення, наприклад, висунули за 340 днів”. Тому постанову Особливої Наради слід було скасувати. Справу припинили 15 вересня 1956 р., через 14 років після арешту⁷³.

На підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060/9350 від 12 серпня 1941 р. заарештували й вислали до Комі АРСР уродженців Миколаївської обл. Ф. Літау і Г. Макелькі⁷⁴. До цієї постанови, номер і дата якої викликають сумніви, ми ще повернемося⁷⁵.

Р. Бауера, мешканця Запорізької обл., та О. Брандта, вчителя СШ № 9 у Макіївці, заарештували у вересні 1941 р. за звинуваченнями: першого — “має родичів у Німеччині”, другого — “мав родичів у Німеччині, з якими листувався”. Бауера було направлено на спецпоселення до Новосибірської обл. строком на 5 років, а Брандта засуджено до розстрілу. Вирок виконано 10 листопада 1942 р.

Ф. Ваала заарештували 5 вересня за звинуваченням у тому, що він німець за національністю і має зв'язки з духовенством. Особлива Нарада при НКВС СРСР 13 лютого 1943 р. засудила його до 8 років позбавлення волі, попри те, що Ваал ще 18 жовтня 1942 р. помер в ув'язненні у м. Челябінськ⁷⁶.

7 вересня 1941 р. заарештовано фельдшера Н. колгоспу “Хлібороб” у с. Долинське Запорізької обл. за звинуваченням у тому, що “його батько був репресованим 1938 р. органами НКВС”. Особлива Нарада при НКВС СРСР 4 листопада визначила йому мірою покарання 8 років позбавлення волі⁷⁷. Р. Беренца заарештовано 6 вересня за звинуваченням: “мав брата, репресованого 1937 р.” Засуджений до 8 років позбавлення волі, він помер 30 жовтня 1943 р. в Івдельлазі⁷⁸.

А. Бірт був заарештований 5 вересня за те, що в минулому був куркулем. Мірою покарання для нього стало позбавлення волі строком на 10 років. Він помер 24 березня 1945 р. в Івдельлазі⁷⁹.

І. Арендта затримали 9 вересня за звинуваченням у тому, що він — “син зрадника Батьківщини”. Через 13 місяців його засудили до 8 років позбавлення волі⁸⁰. До 8 років позбавлення волі засуджено й заарештованого 5 вересня Й. Гельмеля. Його провиною було те, що він мав брата — “зрадника Батьківщини”⁸¹.

Р. Бенца й А. Бенске піддали арешту у вересні за звинуваченням в “антирадянській агітації”. Перший одержав покарання 5 років позбавлення волі, другий — 8 років з ув'язненням у ВТТ⁸².

О. Вертмана ув'язнили 4 вересня за звинуваченням у тому, що його “батько ... перебуваючи на оборонних роботах, залишився на окупованій території”. 31 жовтня 1942 р. оголошено вирок — 8 років позбавлення волі⁸³.

Зазвичай арешти проводили за звинуваченнями: “антирадянська агітація”, “контрреволюційна діяльність”, “політично неблагонадійний”, “соціально небезпечний елемент” тощо. Доказів провини, достатніх для засудження заарештованих, як правило, не вистачало або взагалі не було. Тому слідство могло тривати кілька місяців, часто — понад рік. Нагадаємо, що відповідно до дирек-

тиви НКВС “Про заходи органів безпеки у зв’язку з початком воєнних дій із Німеччиною” підставою для арешту була “підозра у злочинних намірах”.

Особлива проблема виникла для НКВС тих областей, які потрапили під окупацію. Органи НКВС звідти евакуювалися разом із ув’язненими або відправляли їх на схід, не чекаючи евакуації. Так, у Кримській АРСР станом на 10 вересня 1941 р. було заарештовано 225 німців і понад 170 осіб інших національностей⁸⁴. Вже в серпні заарештованих вивезли до в’язниці м. Иркутськ, куди прибула й група слідчих на чолі з начальником слідчого відділу ЕКО НКВС Криму. Слідчі до березня 1942 р. збирали докази провини заарештованих, що свідчить про відсутність таких доказів на час арешту, тобто про превентивність арешту⁸⁵ за рознарядкою.

Депортація за національною ознакою

В міру просування частин німецької армії та її союзників углиб України керівництво СРСР вдавалось до все жорсткіших заходів проти німецького населення. Яку роль у цьому відіграла телеграма командування Південного фронту Ставці Верховного Командування від 3 серпня 1941 р., ще потребує дослідження. У ній, зокрема, повідомлялося:

“1. Військові дії на Дністрі показали, що німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, що відходили. Встановлено також, що німецько-фашистські війська, які вступали до німецького села 01.8.41, зустрічались хлібом-сіллю. На території фронту є маса населених пунктів з німецьким населенням.

2. Просимо дати вказівку місцевим органам влади про негайне виселення ненадійного елемента”⁸⁶.

Сумнів у достовірності події 1 серпня 1941 р. викликає те, що штаб фронту повідомляє про обстріл військових підрозділів німецькими мешканцями без зазначення назви населеного пункту. Останнє не властиве для документації військових. Крім того, штаб фронту сам міг проводити виселення ненадійного, за його оцінкою, елемента на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцевості, де оголошено воєнний стан. Для цього не потрібні були жодні додаткові вказівки. До того ж органи НКВС вже повсюдно виселяли ненадійних, за їхнім уявленням, людей.

Отримавши це повідомлення, Й. Сталін дав Л. Берії рівнозначну вказівку: “Треба виселити з тріском”. Берії про це було повідомлено 25 серпня 1941 р.⁸⁷, тобто через три тижні.

12 серпня 1941 р. наказом Військової Ради Західного фронту № 017 було встановлено 5-кілометрову смугу бойових дій, з території якої всіх цивільних належало виселити. Цю смугу згодом було розширено до 25 км⁸⁸. Виконання цього наказу виявилось неможливим внаслідок швидкого наступу німецьких військ. Неможливим було й вивезення всього радянського населення під час відступу, як цього вимагав наказ № 0428 від 17 листопада 1941 р., підписаний Й. Сталіним і начальником Генштабу Б. Шапошниковим⁸⁹.

14 серпня Ставка ВГК Червоної армії ухвалила директиву № 00931 “Про формування та завдання 51-ї Окремої армії”, у якій, зокрема, йшлося про те,

щоб “очистити негайно територію півострова від місцевих жителів — німців й інших антирадянських елементів”⁹⁰. Відповідно до цієї директиви й постанови Ради з евакуації № СЕ-75с від 15 серпня 1941 р. з Криму до 11 вересня 1941 р. було виселено близько 60 000 осіб німецької національності. Точні терміни проведення цієї операції і кількість виселених ще не з’ясовані⁹¹. За повідомленням Управління НКВС Кримської АРСР від 1 вересня 1941 р., у період від 15 до 22 серпня було “евакуйовано німецького населення та осіб, родинно пов’язаних з німцями інших національностей (росіяни, поляки, татари, одружені на німкенях і навпаки) — 59 744 особи”⁹². За спогадами самих німців Криму, їх депортували в термін від 15 до 22 серпня. Голів родин “викликали до міліції або місцевих органів влади, де під розписку повідомляли, що їх буде виселено з Криму й щоб вони були готові в будь-який час у повному складі родини для відправки. Голову родини попереджали, що він відповідає за всіх вигнаних членів родини. У разі переходу кого-небудь із них на нелегальне становище його та інших членів родини репресують у карному порядку”⁹³. Від вересня 1941 р. до 1 січня 1942 р. було депортовано ще 1900 німців Криму⁹⁴.

26 серпня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП (б) ухвалили постанову про переселення всіх мешканців з Республіки німців Поволжя і з Саратовської та Сталінградської областей до Сибіру й Казахстану. Того ж дня затверджено інструкції про проведення операції та спрямовано на місця війська НКВС у складі 12 350 осіб⁹⁵. Л. Берія отримав вказівки для розробки цієї постанови значно раніше, оскільки 25 серпня він доповідав ЦК ВКП(б) про те, що вже ознайомив перших секретарів Сталінградського, Саратовського й Республіки німців Поволжя обкомів ВКП(б) з проектом постанови⁹⁶. Таким чином, він готував документи на депортацію німецького населення областей вказаних регіонів ще до одержання ним 25 серпня 1941 р. вказівки Сталіна щодо депортації німецького населення з Поволжя.

М. Бугай у 1991 р. датував прийняття спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про переселення всіх німців, які мешкають у Поволжі, 12 серпня 1941 р.⁹⁷ А. Герман, посилаючись на проведені ним фронтальне обстеження протоколів засідань політбюро ЦК ВКП(б) і особливих течок політбюро за 1941 р., категорично заперечує можливість її появи раніше 26 серпня 1941 р.⁹⁸ Усвідомлюючи, що не всі постанови партійних і державних установ до часу проведення фронтального обстеження протоколів розсекретили й що Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. підписали, хоча вона цього дня, імовірно, не засідала, навряд чи слід було б так категорично заперечувати можливість підписання спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) 12 серпня 1941 р.

Г. Маламуд датує прийняття спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060—9350 “Про переселення німців, які мешкають у районах Поволжя”, 12 серпня 1941 р.⁹⁹ У нумерації явно припущено помилки: у всіх джерелах зазначено № 2060-935-сс. З датуванням цієї постанови питання, як ми вважаємо, складніше. В опублікованих архівних документах її датовано як 12 серпня 1941 р., так і 12 вересня 1941 р.¹⁰⁰

Ця директива стала підставою для арешту уродженця Миколаївської обл. Г. Макелькі, останнє місце проживання якого у публікації не зазначе-

не¹⁰¹. Вона фігурує і як постанова ДКО № 2060-935-сс від 12 серпня 1941 р., на підставі якої були виселені М. Доль, мешканка с. Малахове Миколаївської обл.¹⁰², й К. Ебеналь, яка проживала в с. Раштадт Одеської обл.¹⁰³ Можливо, що датування постанови РНК і ЦК ВКП(б) 12 серпня в цьому випадку є хибним, також як і її назва постановою ДКО від 12 серпня 1941 р. Тоді не зрозуміло, коли і як ці дані потрапили до облікових справ зазначених громадян.

Якщо постанову було все-таки ухвалено 12 серпня, то це зумовило тотальне виселення всіх німців з Кримського півострова, про що ішлося в директиві Ставки ВГК Червоної армії № 00931 “Про формування та завдання 51-ї Окремої армії” від 14 серпня 1941 р. Ухвалення принципового рішення щодо німецького населення центральним партійним органом або ДКО 12 серпня 1941 р. пояснює перехід від вибіркового арешту небезпечних для СРСР осіб за різними звинуваченнями (“шпигунство”, “соціально-небезпечний елемент”, “саботаж” тощо) до депортацій німецького населення винятково за національною ознакою.

Питання щодо датування та змісту спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060-935-сс виникають і у зв'язку з даними про виселення на її підставі з Миколаївської обл. Ф. Літау й Г. Макелькі до Комі АРСР, а Н. Марталлер, 1905 р. народження, українки, до Новосибірської обл.¹⁰⁴ Оскільки ці дані вилучено з архівних справ зазначених осіб, то можна виходити з достовірності цієї інформації.

Заслугують на увагу спогади менонітів хортицьких колоній, яких 15 серпня 1941 р. протягом 4-х годин зібрали для відправки на схід. Колона, що складалася з піших і підвод — по одній підводі на 5 родин, пересувалася в супроводі міліціонерів. Наступного дня співробітники органів НКВС сіли на вантажівки, що обігнали цей обоз, і поїхали. Меноніти ж за 3 дні по виселенні повернулися до своїх сіл¹⁰⁵. За спогадами інших очевидців — із с. Францфельд, обоз покинув село в супроводі міліції 17 серпня, а за 4 дні, тобто 21 серпня, повернувся¹⁰⁶. За спогадами Р. Пенера, німецьке командування знало про існування німецьких населених пунктів у районі Дніпропетровська й Запоріжжя і тому спрямувало механізований підрозділ, що мав кілька танків і вантажівок, у напрямку Хортиці. Цей підрозділ уранці 18 серпня досягнув призначеного пункту й узяв довколишні менонітські села під контроль¹⁰⁷. На підставі якого нормативного документа проводили цю депортацію на Правобережжі Дніпра, з'ясувати ще не вдалося. Його наявність безперечно, як і проведення депортації за національною ознакою, оскільки мешканців цілих населених пунктів етапували без того, щоб їх було заарештовано.

Одночасно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 серпня про переселення всіх німців із Республіки німців Поволжя, Саратовської та Сталінградської областей до інших країв та областей військовою радою Ленінградського фронту було ухвалено постанову № 196сс “Про обов'язкову евакуацію німецького й фінського населення з приміських районів м. Ленінград”¹⁰⁸. Під час депортації з Ленінградської обл. робилися винятки для непрацездатних чоловіків і жінок, старших 60 років.

Депортацію німців Криму, Поволжя та Ленінградської обл. проводили за національною ознакою. Від цього дня здійснювали її також на теренах України,

оскільки 26 серпня 1941 р. вийшов наказ військової ради Південного фронту про евакуацію німецького населення з території Криму й Дніпропетровської обл.¹⁰⁹ 3200 мешканців Дніпропетровщини відправили до Алтайського краю¹¹⁰. Туди ж (на 2 жовтня 1941 р.) було доправлено й 6000 етнічних німців з Одеської обл.¹¹¹

28 серпня 1941 р. було підписано Указ Президії Верховної Ради СРСР № 21/160 “Про переселення німців, які проживають у районах Поволжя”. На відміну від наказів військових рад Ленінградського й Південного фронтів за цим указом із Поволжя мали депортувати всіх німців незалежно від їхнього віку. Такий підхід застосовувався й під час депортацій із Правобережжя.

Після цього, 31 серпня 1941 р., з’явилася постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про німців, які проживають на території Української РСР”, що містила такі вказівки: “1) німців, які перебувають на обліку як антирадянський елемент, заарештувати; 2) іншу частину працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років НКО мобілізувати до будівельних батальйонів і передати НКВС для використання в східних областях СРСР”¹¹². За повідомленням Л. Берії від 22 вересня 1941 р., на теренах Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей у період від 2 до 5 вересня 7091 німець був заарештований як “антирадянський елемент”. Крім того, “чоловічу частину німецького населення цих областей у кількості 13 484 осіб мобілізовано й під конвоєм спрямовано на будівництва ГУЛАГу НКВС СРСР”¹¹³.

Досліджень щодо виконання цієї постанови Політбюро ЦК ВКП(б), наскільки відомо, ще немає. Невелика вибірка з “Реабілітованих історією” на 225 німців, які мешкали на теренах Сталінської (Донецької) обл., чії прізвища починаються з літер А, Б та В, дає наступну картину: 6 осіб було заарештовано в період від 23 червня до 7 серпня, 96 осіб цього контингенту (42,7 %) — від 3 до 6 вересня 1941 р. Із цих 225 осіб десятеро було засуджено до ув’язнення у ВТТ строком на 5 років, 34 особи — строком на 8 років ВТТ, шестеро — на 10 років ВТТ, 1 особа — до заслання у Красноярський край без зазначення строку і три — до ВМП (вищої міри покарання). Під час етапування заарештованих у період від листопада до кінця грудня 1941 р. загинуло 25 осіб і п’ятеро пропало безвісти. З доправлених до таборів НКВС у Івдельлазі протягом 1941—1942 рр. померло 37 осіб, 1943 р. — шестеро, 1944 — двоє, 1945 р. — двоє. У Краслазі 1942 р. з цього контингенту померло двоє, у Севураллазі 1942 р. — 1 особа, у Свердловській області 1942 р. — 2 особи. У Сталінградському ВТТ № 5 в 1941 р. загинуло 3 особи, у 1942 р. — 2 особи. Таким чином, з 225 осіб під час етапування і у п’яти таборах НКВС обірвалося життя 82 в’язнів і п’ятеро пропало безвісти¹¹⁴.

Кількасот німців, репресованих на початку вересня 1941 р. в позасудовому порядку за “контрреволюційну діяльність” у Ворошиловградській обл., прибули 20 жовтня 1941 р. у В’ятлаг. Отримавши статус “підслідних”, вони цілий рік чекали вироків суду. В цей час понад половина з них загинули від голоду, холоду та хвороб¹¹⁵.

Попри навальний наступ німецьких військ, якими до 31 серпня 1941 р. вже було окуповано значну частину території України, все ж вдалося сформувати 13 будівельних батальйонів із німців України чисельністю 18 600 осіб, тобто понад 5000 осіб у віці від 16 до 60 років надійшли до будівельних батальйонів з інших областей, про які не зазначено в повідомленнях Берії від 22 вересня 1941 р. Ці

будівельні батальйони було направлено в табори НКВС: Івдельлаг, Солікамбумбуд, Богословлаг на Уралі й Кімперсайлаг в Актюбінській обл. Казахстану¹¹⁶.

Услід за мобілізацією було проведено депортацію німецького населення із Запорізької, Ворошиловградської та Сталінської областей відповідно до постанови ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р. З передбачуваних до депортації 109 487 осіб НКВС зміг охопити 79 589 осіб і вивезти їх до Казахстану й Новосибірської обл.¹¹⁷ Правобережна частина Запорізької обл. від 18 серпня вже перебувала під контролем німецьких, угорських і румунських військ.

За повідомленням Транспортного управління НКВС СРСР від 25 грудня 1941 р., з Дніпропетровська 3250 німців вивезли ешелонам № 246 до станції Актюбінськ. Із Запорізької обл. було вивезено 32 032 із запланованих 53 566 німців до Актюбінської, Джамбульської, Карагандинської, Кзил-Ординської, Кустанайської й Семипалатинської областей Казахської РСР. Велику частину цього контингенту — 8357 осіб — вивезли до Новосибірської обл. 5 ешелонів на 17 523 особи було анульовано, тому що частину території області до цього часу вже окупували німецькі війська. У Ворошиловградській обл. із запланованих до відправки 13 000 німців вивезли 9858 осіб для розміщення в Семипалатинській і Північно-Казахстанській областях. Зі Сталінської обл. із взятих на облік для депортації 36 380 німців відправлено до Алма-Атинської, Акмолинської, Східно-Казахстанської, Павлодарської та Семипалатинської областей 35 477 осіб¹¹⁸.

Навесні 1942 р., під час військових операцій Червоної армії, органи НКВС проводили на тимчасово звільнених територіях УРСР репресії та масові виселення осіб, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Серед останніх опинились і етнічні німці східних областей України. Нормативне підґрунтя для майбутніх репресій та виселення заклали кілька документів. Так, 12 грудня 1941 р. Л. Берія підписав наказ НКВС СРСР за № 001683 “Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника”, в якому окреслювалося широке коло осіб, котрі за свою співпрацю з ворогом підпадали під арешт. Через три дні керівництво республіканського НКВС УРСР підготувало директиву, де більш докладно та конкретно, ніж у наказі Берії, приписувалося: “виявляти і вилучати всіх осіб, які працювали в адміністративних органах, створених німцями (члени допоміжних управ, старости, поліція і т. ін.)..., ворожих пособників, які надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та інших справах фашистського хазяйнування”¹¹⁹. Через два місяці, 18 лютого 1942 р., до республіканських наркоматів внутрішніх справ УРСР та БРСР надійшов циркуляр від центрального відомства НКВС СРСР, який ще докладніше, ніж перші два документи, роз’яснював та доповнював основні напрями оперативно-чекістської роботи на визволених територіях. Важливим також було і те, що цей документ вперше персоніфікував такі поняття, як “зрадник”, “ставленик” або “ворожий пособник”¹²⁰. Але під час оперативно-чекістської діяльності на тимчасово звільнених територіях України представники радянських органів безпеки доволно визначали зміст цих понять. У згаданому лютьневому циркулярі серед перерахованих категорій не було жодної згадки про етнічних німців. Трохи згодом з’явилася й низка інших нормативно-розпорядчих актів та відомчих приписів, які регламентували дії оперативних груп НКВС.

У травні 1942 р. на підставі директив НКВС СРСР за № 197 та № 2516/2 відбувалась підготовка виселення членів сімей “антирадянських” елементів. На жаль, нам не відомі точні дати і тексти обох директив. Але можна припустити, що в одній з них могла йти мова про родини етнічних німців. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор Р. Крутов у своїй записці про виконання згаданих директив від 13 травня 1942 р. запропонував своїм підлеглим оформляти щоденні зведення про процес підготовки до виселення родин наступним чином: “Перше — всього узято на облік осіб, які поіменовані у пункті 1 директиви 2516/2; Друге — всього облікових справ на сім’ї звинувачених, передбачених пунктом 1, з них за характером злочинів; Третє — зрада батьківщини; Четверте — шпигунство; П’яте — зрада; Шосте — сприяння німецьким агентам та окупантам; Сьоме — інша антирадянська робота; Восьме — ті, які добровільно пішли з німецькими військами; Дев’яте — сім’ї німців”¹²¹. Таким чином, на думку НКВС, німці становили окрему категорію серед інших вороже налаштованих проти радянського режиму елементів.

Через погіршення військово-стратегічної ситуації у травні 1942 р. у більшості районів Сталінської та Харківської областей оперативні групи НКВС вже не мали можливості продовжувати подальшу роботу. Разом з тим військові ради 6-ї, 38-ї та 57-ї армій вимагали від керівництва НКВС виселення німецьких сімей з прифронтових районів Харківської обл. Таких сімей було зареєстровано у Лозовському районі — 51, Близнюківському — 81, Шевченківському — 49, Дворічанському — 119, Куп’янському — 32, Барвінківському — 90. Загальна кількість осіб становила понад 1500. Серед них: жінок — 500 осіб, дітей до 16 років — 770, чоловіків, уже літніх людей — 180¹²². М. Бугай стверджує, що депортація етнічних німців з Харківської обл. у кількості 1500 осіб проходила на підставі постанови військових рад фронтів та наказу НКВС СРСР за № 010714 від 20 березня 1942 р. Їх доправили до Кустанайської обл. Казахської РСР. Відділ спецпереселень НКВС СРСР повідомив, що на проведення цієї операції він одержав 205 тис. крб.¹²³

24 червня 1942 р. Л. Корнієць, який на той час очолював РНК УРСР і за сумісництвом був членом Військової ради Південного фронту, надіслав повідомлення безпосередньо на ім’я Л. Берії, що після депортації восени 1941 р. на території Ворошиловградської обл. залишились 1027 німецьких сімей у кількості 3701 чол., і попросив дати вказівку щодо їх виселення. Наступного дня нарком доручив своїм підлеглим терміново зайнятись цією справою, адже обстановка на фронті стрімко погіршувалась¹²⁴. Вже 3 липня 1942 р. до Кустанайської обл. прибуло 2748 німців з Ворошиловградської обл.¹²⁵ Але, ймовірно, що НКВС у повному обсязі не встиг виконати свій план через контрнаступ німецьких військ.

Реєстр “Етнічні німці України” та надання німецького громадянства

На окупованій німецькими й румунськими військами території України 1941 р. розпочався процес реєстрації етнічних німців. У всіх адміністративно-територіальних утвореннях на теренах України — губернаторстві “Транс-

ністрія”, райхскомісаріаті “Україна” й зоні німецької військової адміністрації — окупаційна влада мала різноманітні повноваження, що, у свою чергу, позначалося на її управлінні цивільним населенням загалом і німецьким зокрема. Амбівалентність політики окупаційної влади стосовно етнічних німців полягала у тому, що їм, як і деяким іншим категоріям цивільного населення, надавали матеріальну допомогу в обмеженому обсязі. Головною умовою нової влади було беззаперечне підпорядкування її вимогам у питаннях місцезнаходження, трудової діяльності, шкільної та позашкільної освіти і виховання. Реалізація цих вимог залежала від конкретних умов окремих регіонів, тривалості окупаційного режиму і наявності ресурсів.

Серед привілеїв, які мали етнічні німці на окупованих теренах України, слід відзначити право на отримання продуктового пайка у спеціальних крамницях. Крім цього, існували й особливі їдальні для “фольксдойче”. Для отримання талонів на продукти харчування або відвідування їдалень вони подавали посвідчення про своє німецьке походження. За словами жительки м. Глухів Сумської обл. Р. Сложнік-Позняк, її пайок складався з хліба, пшона, рослинного масла, ковбаси, сиру, овочів, м’яса тощо¹²⁶. Розповсюдженими також були випадки, коли привілеями мали змогу користуватися і ті члени родин “фольксдойче”, які належали до іншої національності (українці та росіяни). Однак іноді єдиної думки щодо правового статусу цієї категорії осіб серед представників допоміжної адміністрації не існувало. Зокрема, влітку 1942 р. у звіті польової комендатури № 774 повідомлялось, як під час реєстрації “фольксдойче” у Запоріжжі часто траплялись випадки, що не усіх членів однієї родини було внесено до списків осіб німецької національності. Через це вони не мали права розраховувати на відповідні пільги. Задля вирішення цієї суперечливої ситуації у звіті пропонувалося збільшити продовольчі пайки для відповідної категорії осіб¹²⁷. Інколи органи місцевого врядування отримували від окупаційної адміністрації вказівки, щоб ті під час працевлаштування представників місцевого населення або виділення пайків віддавали перевагу саме “фольксдойче”¹²⁸. Часто етнічні німці могли також додатково отримувати грошову надбавку до своєї зарплатні. У сільській місцевості “фольксдойче” дозволялось мати присадибні ділянки не менше 1 га¹²⁹. Таким чином, рівень соціального забезпечення “фольксдойче” часто міг залежати як від рішень структур німецької військової адміністрації, так і від її ресурсних можливостей.

Чимало “фольксдойче” сприймали німецьких вояків як своїх визволителів. Значний відсоток з-поміж них становили ті, кого ледь не депортували влітку—восени 1941 р. Нагадаємо, що позитивна реакція на прихід німецької армії у перший період була доволі поширеним явищем серед населення України. Особливе враження на хортицьких менонітів вже у серпні 1941 р. справило відкриття молитовних будинків, які через антирелігійну кампанію протягом кількох років не функціонували, а, навпаки, були перетворені на клуби або склади¹³⁰. Для колоністів, які завжди відрізнялися своєю релігійністю та відданістю традиціям, це мало дуже велике значення. Загалом німецькі солдати поводити себе ввічливо та дисципліновано. Наприклад, у середині жовтня 1941 р. нова влада узяла під свій захист молочанські колонії, які постраждали від грабунків та свавілля з боку румунських вояків. Це також викликало певні симпатії з боку

колоністів¹³¹. У деяких сім'ях, особливо там, де втратили кого-небудь зі своїх близьких, до німецьких вояків ставилися майже як до родичів¹³². Спільна мова, а також культура стали тими чинниками, які впливали на процес зближення між німецькими колоністами та представниками окупаційної адміністрації¹³³. Але водночас чітко зберігалися відмінності у правовому становищі етнічних німців і представників окупаційної влади, включаючи численну категорію цивільних службовців, які прибули з Німеччини на окуповану територію.

Губернаторство “Трансністрія”

Маючи завдання максимально використовувати економічні й людські ресурси завойованих територій для потреб армії та Райху, командування зіткнулося з численними фактами грабiжництва й насильства з боку румунських солдатів і офіцерів щодо цивільного населення (включно з німецьким). Це стало приводом для розквартирування 7 серпня 1941 р. в німецьких населених пунктах між Тирасполем і Одесою 6-ї роти спецчастини “Бранденбург-800”. 15 серпня з'явилися оголошення командування 11-ї німецької армії такого змісту: “Фольксдойче в Україні перебувають під захистом німецького Вермахту. Хто здійснить замах на їхнє майно, буде розстріляний. Головнокомандувач німецької армії фон Шоберт”, “У цьому будинку мешкають фольксдойче. Хто скоїть замах на них або їхнє майно, буде розстріляний. Головнокомандувач німецької армії фон Шоберт”, “Посвідчення. Пред'явник (ім'я та прізвище), дата й місце народження, є фольксдойче. Хто зробить замах на його життя або майно, буде розстріляний. Головнокомандувач німецької армії фон Шоберт”¹³⁴.

Після того, як німецьким службам, а потім і громадськості стало відомо про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. про депортацію німців, які мешкали в районах Поволжя, зацікавлення військового командування та урядових установ етнічними німцями різко зросло. Командування 11-ї німецької армії вбачало тепер своє завдання в їхньому перевихованні в дусі націонал-соціалізму. Групи СД та поліції прочісували один населений пункт за іншим, виявляючи комуністів і людей, причетних до репресій проти німецького населення, проводили показові суди над ними і приводили у виконання смертні вирoki. Одночасно вони призначали бургомістрів, ініціювали навчальний процес у школах, постачання пропагандистського матеріалу, організовували створення, оснащення та підготовку загонів самооборони¹³⁵.

Територія між Дністром і Бугом, що увійшла до складу губернаторства і отримала назву “Трансністрія”, від 19 серпня 1941 р. перебувала під управлінням Румунії. Німецькі ж населені пункти на цих теренах було взято під контроль створеною 11 липня 1941 р. зондеркомандою СС “Р” під орудою штандартенфюрера СС Х. Гоффмайера. Вона прибула на зміну групам СД і поліції та до 10 вересня 1941 р. розташувалася в німецьких населених пунктах. Штаб цієї команди розміщувався в с. Ландау Одеської (нині — Миколаївської) обл. На теренах “Трансністрії” було створено 18 районних команд (Bereichskommando), підпорядкованих штабу в Ландау. До складу зондеркоманди СС “Р” частково входили фахівці, що, як і Гоффмайєр, брали участь у переселенні німецького населення з теренів, що відійшли до СРСР згідно з радянсько-німецьким договором

від 28 серпня 1939 р., з підпорядкуванням “Посередницькій організації для етнічних німців” (Volksdeutsche Mittelstelle /VoMi/. Далі — скорочено ФоМі). Гоффмайєр не обмежився “Трансністрією”. Вже 11 вересня 1941 р. перші 10 районних команд (Bereichskommando) відправили на Волинь — до північних областей України, зони німецької військової адміністрації та Криму.

Склад команди СС “Р” був малочисельним — 60 осіб. Вона спиралася на загоони самооборони, створені для захисту німецьких населених пунктів від зовнішніх зазіхань. А. Ангрік на підставі вивченої ним службової документації та судово-слідчих справ учасників самооборони дійшов висновку, що до 1943 р. було створено всього 16 загонів самооборони, в яких пройшли вишкіл до 7000 осіб. За іншими даними, до загонів самооборони на весну 1942 р. було залучено близько 20 000 осіб. З них 12 656 осіб проходили підготовку, а 6500 — перебували у стадії формування¹³⁶. Члени загонів самооборони виконували сільськогосподарські роботи, крім того, вели бойову підготовку й почергово вартували. Для виконання інших завдань, окрім вартівної служби, ці загоони були непридатними¹³⁷. На право використання загонів самооборони претендували командування Вермахту, керівництво райхскомісаріату “Україна” й команда СС “Р”. Остання змогла затвердити свої права й розпоряджатися цими загонами.

Виконуючи свою функцію охорони етнічних німців “Трансністрії”, команда СС “Р” визначала коло осіб, які перебували під її опікою, і домагалася певних, а в деяких питаннях — виняткових, ексклюзивних, компетенцій. Реєструючи німецьке населення, команда поділила його на три категорії. До першої зараховували осіб, які мали німецьких батьків і німецьке подружжя. До другої категорії належали німці, які перебували в міжнаціональному шлюбі, та їхні діти. До третьої категорії належали діти від змішаних шлюбів, які, у свою чергу, мали змішаний шлюб¹³⁸. Ці критерії відбору значно відрізнялися від реєстрації етнічних німців у Польщі й застосовувалися недовго.

12 грудня 1941 р. румунський і німецький уряди досягли угоди про розмежування повноважень щодо німецького населення “Трансністрії”. ФоМі зобов’язалася до 28 лютого 1942 р. видати кожному етнічному німцеві відповідне посвідчення. Уповноважений ФоМі Х. Гоффмайєр міг призначати бургомістрів, створювати для підтримки порядку в кожному населеному пункті загін самооборони, організувати викладання у школах та культурне обслуговування, контролювати економічну діяльність та сплату податків і зборів. Колгоспи залишилися на час війни для забезпечення обробки землі та збору врожаю. Ділити землю було заборонено, але дозволялося її обробляти іншими, аніж прийняті у колгоспі, методами¹³⁹.

Жителі німецьких населених пунктів у “Трансністрії” отримали посвідчення про статус “фольксдойче”, в якому німецькою і румунською мовами зазначалися прізвище, ім’я, дата й місце народження, а також нагадування про те, що власник посвідчення як “фольксдойче” перебуває під захистом Великонімецького Райху (“...ist Volksdeutscher. Er steht unter dem Schutz des Grossdeutschen Reiches”).

Члени загонів самооборони до серпня 1942 р. перебували під юрисдикцією СС. Лише у випадках порушення ними громадянського права могли втручатися румунські органи, але за арешту етнічних німців румунські органи зобов’язані бу-

ли протягом 24 годин поінформувати про це районну команду (Bereichskommando) зондеркоманди СС "Р", на території якої інцидент мав місце¹⁴⁰.

Команда СС "Р" узяла під свій контроль використання економічного потенціалу німецьких населених пунктів та збір з населення податків. Отже, німецьке населення було захищене від свавілля румунської влади, але чини цієї команди самі порушували встановлені правила, довільно привласнюючи собі майно підлеглого населення, що спричиняло його невдоволення¹⁴¹.

Райхскомісаріат "Україна"

У райхскомісаріаті "Україна" німецьке населення перебувало під опікою керівництва РКУ й команди СС "Р". Остання проводила реєстрацію етнічних німців і видавала посвідчення того ж зразка, що і в "Трансністрії", але лише німецькою мовою. Правобічна частина документа була порожньою. Генеалогічний матеріал добирала зондеркоманда д-ра К. Штумппа, підпорядкована Імперському міністерству окупованих східних територій¹⁴².

У липні 1942 р. Гімлер зміг закріпити своє верховенство в питаннях, що стосувалися етнічних німців на теренах РКУ, а 21 липня було затверджено інструкцію про переселення німців райхскомісаріату. Вона передбачала створення компактних поселень, в яких могли б зосередити осіб, які розрізнено або в незначних групах мешкали серед ненімецького населення, та їхнє переселення на інші, контрольовані Німеччиною, терени¹⁴³.

23 листопада 1942 р. МВС Німеччини ухвалило рішення про надання німецького громадянства особам, які зареєструвалися і були внесені до реєстру "Етнічні німці України" ("Deutsche Volksliste Ukraine").

Реєстр передбачав поділ на 4 категорії. До 1-ї категорії зараховували осіб, які мали обох німецьких батьків і зберегли німецьку мову і спосіб життя. До 2-ї категорії зараховували осіб, які відповідали критеріям 1-ї категорії, але перебували у шлюбі з представниками інших національностей. Інонаціональну дружину й дітей від змішаних шлюбів також зараховували до цієї категорії за умови, що вони вже до 21 червня 1941 р. тяжіли до німецького способу життя. До 3-ї категорії зараховували чистокровних німців, які перейняли мову й спосіб життя інонаціональної родини. Сюди ж зараховували осіб, які мали одного німецького батька, але не тяжіли до німецької культури і не зараховували себе до німецької національності. Для 4-ї категорії осіб німецької національності не залишалося. Ці критерії надалі зазнали часткових змін. Так, вже в інструкції РКУ від 7 грудня 1942 р. передбачалося включення ненімецьких членів подружжя і дітей від змішаних шлюбів, які недостатньо володіють німецькою мовою, до 3-ї категорії.

Зона німецької військової адміністрації

Від 20 серпня 1941 р. і до 1 вересня 1942 р. майже вся Лівобережна Україна перебувала під владою адміністрації Вермахту. Потім територію було обмежено лише п'ятьма східними областями УРСР: Чернігівською, Сумською, Харківською, Сталінською та Ворошиловградською¹⁴⁴. Польові та гарнізонні комендатури мали укладати списки осіб німецької національності, а

також обирати з-поміж них належні кандидатури з метою їх подальшого висунення на адміністративні посади¹⁴⁵. В зоні німецької військової адміністрації діяло представництво зондеркоманди Х. Гоффмайєра, що дислокувалось у Харкові¹⁴⁶. Траплялося, що для перевірки зареєстрованих етнічних німців та видачі посвідчень представник від цієї структури міг приїжджати до інших міст. У тих випадках, коли це було неможливо, задля отримання документів про своє німецьке походження “фольксдойче” мали самі навідатись до харківського представництва ФоМі. Але інколи цією формальністю вони нехтували. Так, заступник бургомістра м. Охтирка П. Беккер згодом розповідав, що “фольксдойче” цього міста під час окупації не мали відповідних посвідчень, проте, водночас, отримували збільшену норму продуктів харчування¹⁴⁷.

Крім зондеркоманди “Р” і військової адміністрації, укладанням списків та соціальним забезпеченням “фольксдойче” займалися і органи місцевого врядування (районні та міські управи). Останні дбали про забезпечення осіб німецької національності продуктами харчування та їхнє працевлаштування. У разі, якщо фізичний стан людини не дозволяв їй працювати, вона мала право на одержання певної матеріальної допомоги від органів місцевого управління. Наприклад, у Маріуполі особливо збіднілі “фольксдойче” отримували від 30 до 40 крб. допомоги¹⁴⁸. Німецька військова адміністрація уважно стежила за виконанням цих заходів. Обов'язки українських установ стосовно “фольксдойче” були визначені у розпорядженнях командуючого тилу прифронтового району “Південь”¹⁴⁹.

Серед чоловічої частини місцевих “фольксдойче” органи військової адміністрації здійснювали мобілізації до німецької армії. Так, навесні 1942 р. на території Запорізької обл. з числа молоді “фольксдойче” було сформовано 4 кавалерійських ескадрони¹⁵⁰. Інколи з цих питань між представниками Вермахту та зондеркоманди “Р” траплялися суперечки. Так, улітку 1942 р. у м. Гуляй-Поле “фольксдойче” 1908—1923 рр. народження одержали від гарнізонної комендатури повістки для відбудовання трудової повинності та військової служби. Але представництво зондеркоманди “Р” у колонії Вальдгейм чинило перешкоди цим мобілізаційним заходам¹⁵¹. Наприкінці 1942 р. керівництво окупаційної адміністрації Харкова вирішило сформувати із “фольксдойче” у віці від 18 до 45 років загони самооборони, де вони мали б отримати не лише військовий, а й політичний вишкіл. Таким чином, від мобілізації етнічних німців до Вермахту вирішили тимчасово відмовитися, адже це могло призвести до нестачі кваліфікованих кадрів у адміністративних структурах або на підприємствах¹⁵².

Однак попри те, що в багатьох радянських німців існували підстави не любити радянську владу, головним мотивом пройти реєстрацію здебільшого було прагнення полегшити своє матеріальне забезпечення в суворих воєнних умовах. В одній із доповідей керівника поліції Харкова у вересні 1942 р. щодо цього йшлося: “Середній німець згадує про свою національність лише тоді, коли з цього він може отримати для себе будь-яку користь або задоволення (одержати продукти, бути прийнятим на роботу тощо). Життя переважної більшості проходить аналогічно життю за радянської влади”¹⁵³. У доповіді гарнізонної комендатури № 796 м. Бердянськ від 8 жовтня 1942 р. відзначено, що “саме серед фольксдойче має місце заздрість, недоброзичливість та донощицтво, а відчуття єдності (соціальний світогляд), бажання працювати, а також досягнен-

ня менші, ніж в українців”¹⁵⁴. Загалом подібні скарги у документах окупаційної адміністрації можна зустріти доволі часто. Окупаційна влада вживала певні дії, спрямовані на формування або підвищення рівня національно-культурної самосвідомості етнічних німців. Зазвичай це виявлялося у створенні шкіл для дітей “фольксдойче” та мовних курсів. Поряд із цим, окупаційна адміністрація дбала і про ідейне виховання етнічних німців. З цією метою серед “фольксдойче” проводили лекції на різні політичні теми. У кінці 1942 р. за сприяння ФоМі в Харкові діяв “Німецький дім” (“Volksdeutsches Haus”). Згідно зі статутом його мешканці мали розмовляти лише німецькою, підтримувати зразкову чистоту. За дотриманням цих правил стежив спеціально призначений комендант — представник ФоМі. “Німецький дім” був покликаний виконувати роль маленького анклаву німецької культури на теренах Харкова¹⁵⁵.

Адміністративне переселення

З ускладненням ситуації на фронті окупаційна влада вживала заходів з передислокації установ і переселення цивільних із зони німецької військової адміністрації. Так, у донесенні польової комендатури № 198 м. Охтирка від 15 травня 1942 р. йшлося про те, що з прифронтового району вже встигли вивезти близько 7000 “фольксдойче”¹⁵⁶. У період весняних боїв із Харкова на територію Сумської обл. тимчасово евакуювали 728 “фольксдойче”¹⁵⁷. За повідомленням німецьких військових, ці заходи негативно впливали на моральний стан місцевого українського населення та сіяли паніку. Керівництво польової комендатури № 198 також прохало командування припинити евакуації “фольксдойче” через відсутність можливостей для їхнього розміщення¹⁵⁸. З іншого документа відомо, що на територію Молочанських колоній (Запорізька обл.) від травня до червня 1942 р. відбувалось переселення етнічних німців у кількості близько 4000 осіб¹⁵⁹. В одному із донесень гарнізонної комендатури Харкова йдеться, що влітку 1942 р. з міста та його околиць трьома ешелонами відправлено 1386 “фольксдойче” в район Гальбштадта (Молочанська)¹⁶⁰. Від липня до серпня 1942 р. за розпорядженням окупаційної влади з Харківської обл. до Запоріжжя переселили ще 400 осіб¹⁶¹.

Слід зазначити, що для самих “фольксдойче” переселення з прифронтової зони до більш безпечних районів мало й позитивний бік. Адже навесні та на початку літа 1942 р., у ході невдалого контрнаступу Червоної армії, органам НКВС вдалося провести депортацію німців із Харківської та Ворошиловградської областей¹⁶².

Здійснюючи переселення етнічних німців із прифронтової смуги, німецька влада прагнула створити на території Молочанських колоній моноетнічний район. Тут після депортації восени 1941 р. залишалось чимало порожніх будинків. За даними канадської дослідниці М. Епп, близько 50 % родин у Молочанських колоніях 1941 р. залишилися без чоловіків, а у багатьох не було й синів¹⁶³. Варто сказати, що курс на створення німецьких анклавів здійснювався не лише в Україні, а й на теренах окупованої Литви, куди протягом 1942—1943 рр. за сприяння Колонізаційного штабу СС було переселено близько 30 тис. німецьких колоністів¹⁶⁴.

У жовтні 1943 р. керівництво СС здійснило спробу поселити евакуйованих зі східних областей України німців уздовж українських областей, долучених до складу Райху, і цим підсилити його східні рубежі. Від цих планів незабаром довелося відмовитися. Вже розміщених у нових поселеннях людей за рішенням адміністрації почали переселяти далі, на захід, частково — у Вартегау, частки — на територію Райху з направленням на роботи в сільському господарстві або промисловості. На нараді керівництва РКУ 13 листопада 1943 р. наголошувалося, що “фольксдойче” всього райхскомісаріату перебувають у русі. Західну частину РКУ перетинають обози чисельністю приблизно 150 000 осіб.

У “Транснстрії” евакуація офіційно розпочалася 12 березня 1944 р. Наказ про евакуацію окремих населених пунктів зазвичай надходив тоді, коли вже було чути звуки фронтових гармат. Понад 108 000 осіб належало у весняну негодю подолати шлях до Вартегау завдовжки близько 2 000 км¹⁶⁵. Цю евакуацію проводили за рішенням окупаційної влади під приводом “адміністративного переселення”. У населення практично не було вибору: переселення проводили під керівництвом й охороною окупаційної влади, яка стежила за тим, щоб усі німці та члени їхніх родин, тобто “фольксдойче”, зайняли призначене для них місце в обозі й вирушили в дорогу.

Що стосується самих етнічних німців, то вони ще пам’ятали розкуркулення початку 30-х і “чистки” 1937—1939 рр. У ході так званої “німецької операції” (Наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р.)¹⁶⁶ в Сталінській обл. було заарештовано 4265 німців, із яких 3608 осіб було розстріляно¹⁶⁷. У Дніпропетровській обл. від червня 1937 до квітня 1938 р. під арешт потрапило 4189 німців¹⁶⁸. В Одеській обл. в 1937—1938 рр., за попередніми даними товариства “Меморіал”, було заарештовано 4002 німці, з яких більше 47 % розстріляно¹⁶⁹. Свіжими були в пам’яті й арешти влітку—восени 1941 р., коли значну частину працездатного населення було направлено до ВТТ НКВС або засуджено до ВМП. Практично в кожній родині когось заарештували, тому повернення НКВС нічого гарного етнічним німцям не віщувало.

Суперечливість політики німецької влади щодо етнічних німців на окупованих територіях СРСР, як видно, не дає підстав твердити про їхній привілейований стан. Не маючи вибору, вони стали частиною тих людських ресурсів, які використовувались політичним і військовим керівництвом Німеччини для досягнення своїх цілей. Воля самих етнічних німців відігравала роль лише в тих випадках, коли вона збігалася з призначеною для них роллю. Вони виявилися, так би мовити, “привілейованими жертвами”. Адміністративне переселення на контрольовану Німеччиною територію вберегло їх від рук НКВС у 1944 р., але в подальшому стало причиною переслідувань на довгі роки.

Надання німецького громадянства

Проведення реєстрації етнічних німців із включенням їх до реєстру супроводжувалось видачею посвідчень (“Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine”), які засвідчували вписання до реєстру та надання німецького громадянства¹⁷⁰.

Це, однак, не означало надання вписаним до реєстру особам рівних прав із “райхсдойче”.

Циркуляр Імперського міністерства окупованих східних територій від 1 грудня 1942 р. свідчив, що німецькі піддані й “фольксдойче” мають різний правовий статус. Уточнювалося, що “фольксдойче” — це особи німецької національності, які не мають німецького громадянства¹⁷¹. Головною метою реєстрації етнічних німців було визначення їх придатності для використання при реалізації “Генерального плану Ост” у частині “германізації” завойованих територій Центрально-Східної та Східної Європи. Для цього всіх етнічних німців ще раз перевіряли. При цьому видавали тимчасові посвідчення, дійсні на час до визначення їхнього статусу.

Переселенцям залежно від визначеної їм групи видавали спеціальні посвідчення (Umsiedlerausweis). Придатних для використання при колонізації цих територій зараховували до групи “О” (Ost-Fälle).

За оцінкою Головного расового й поселенського відомства СС (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS), осіб, непридатних для використання при колонізації, зараховували до категорії “А” (Altreich-Fälle). Вони призначалися для відправки на територію Райху для зміцнення їхніх “національних” якостей у трудовій службі (Arbeitsdienst) та подальшого використання під час “германізації” східних територій.

Адміністративним переселенцям категорії “А” у посвідченні переселенця зазначалось: “чинне лише для старої території Райху”¹⁷².

Крім того, частину етнічних німців уважали “недостатньо кваліфікованою для контактів із німецькими підданими в Німеччині”. Їх зараховували до групи “S” (Sammellager-Fälle) і планували направляти до збірних таборів для індоктринації та примусової праці з метою підготовки до спільного проживання з “райхсдойче” в націонал-соціалістичній Німеччині¹⁷³.

9 квітня 1943 р. райхскомісар зі зміцнення німецької народності розпорядженням № 4/1/43 уточнив коло осіб, які могли отримати статус і відповідне посвідчення переселенця (Umsiedlerausweis). 19 травня 1943 р. Гітлер підписав указ про надання громадянства етнічним німцям (не громадянам Німеччини), які вже служили в частинах Вермахту, СС, поліції або організації ТОДТ. Особам, які прийдуть на службу до цих частин по набутті чинності цього указу, німецьке громадянство надавалося від дня їхнього надходження на службу¹⁷⁴. Це, у свою чергу, означає, що зазначене коло осіб, переважно чоловіків, до 19 травня 1943 р. не мало німецького громадянства.

Того ж дня, 19 травня 1943 р., надійшло розпорядження міністра внутрішніх справ і міністра окупованих східних територій про надання німецького громадянства особам, яких зараховували до категорії 1-го і 2-го реєстру “Етнічні німці України”¹⁷⁵. Етнічні німці, зараховані до 3-ї категорії, отримували німецьке громадянство тимчасово, терміном на 10 років, протягом яких могли виправдати виявлену до них довіру. У разі, якщо вони цю довіру виправдовували до закінчення 10-річного терміну, громадянство могло бути остаточно надане раніше¹⁷⁶.

Особи, зараховані до 1-ї і 2-ї категорії реєстру “Етнічні німці України”, отримували посвідчення синього кольору, а зараховані до 3-ї категорії — зеленого кольору. У синіх посвідченнях запис підтверджував німецьке громадянство власника, у зелених стояв штамп про отримання власником німецького громадянства на випробувальний термін¹⁷⁷.

Надання німецького громадянства, однак, не означало надання рівних із “райхсдойче” прав. Так, циркуляром РКУ від 18 вересня 1943 р. з посиланням на відмінність прожиткового мінімуму в Німеччині та Україні наказувалося не прирівнювати платню етнічних німців до платні німецьких підданих до затвердження відповідних інструкцій¹⁷⁸.

Наперед зазначимо, що при “адміністративному переселенні” до Вартегау, Силезії, Богемії і Моравії етнічні німці, які вже отримали статус “фольксдойче” й відповідне посвідчення, ще раз проходили перевірку на предмет етнічного походження та наявності ознак приналежності до німецької нації і лише потім отримували німецьке громадянство й відповідний документ (Einbürgerungsurkunde). Чоловіки, яких брали на військову службу і здебільшого відправляли до стройових частин СС (Ваффен-СС), отримували німецьке громадянство персонально, — воно не поширювалося на членів родин.

“Фольксдойче”

На звільнених Червоною армією теренах органи НКВС негайно приступали до виявлення осіб, які так чи інакше співпрацювали з окупаційною владою. Правовою основою цього слугували інструкція начальника Управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючої Червоної армії від 29 квітня 1942 р.¹⁷⁹, директива НКВС СРСР № 215/51с від 30 травня 1942 р. і постанова ДКО № 1926сс від 24 червня 1942 р. 27 червня НКВС СРСР і Прокурор СРСР ухвалили доповнення до директиви НКВС СРСР № 215/51с, згідно з якими підлягали арешту й засланню до віддалених місць СРСР особи, у т. ч., “за перехід на бік ворога, за службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, за спробу зради батьківщини і зрадницькі наміри, за добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої супротивником території”¹⁸⁰.

Перші арешти серед німецького населення мали місце вже у вересні й жовтні 1943 р. Так, К. Вабеля, німця, який народився 1878 р. в Будапешті, заарештували 12 вересня 1943 р. в м. Сталіно. Військовий трибунал військ НКВС по Сталінській обл. засудив його на 20 років каторжних робіт із позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна¹⁸¹. В. Бертінга, який назвав себе українцем, заарештували 12 жовтня 1943 р. й засудили військовим трибуналом 3-ї гвардійської армії до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна¹⁸². У поле зору НКВС потрапляли ті окремі етнічні німці, які через різні причини залишилися в місцях свого мешкання після відступу німецьких військ. Щодо цього 13 жовтня 1943 р. в доповідній записці на ім'я заступника наркома С. Круглова йшлося: “У деяких звільнених від німецьких окупантів районах України виявляються особи німецької національності, громадяни СРСР. Зокрема, у Селідівському районі Сталінської області виявлено з розрізнених родин: німців-чоловіків — 8, німкенів — 4, дітей — 3. Прошу Ваших вказівок щодо проведення заходів для їх виселення”¹⁸³. Не чекаючи вказівок, 11 грудня 1943 р. заарештували Якова Павловича Бінкмана (він же — Веремій Іванович Даумов) і військовим трибуналом військ НКВС по Сталінській обл. засудили до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років¹⁸⁴.

У перші місяці після звільнення окупованих областей України військові трибунали штапували особливо жорстокі вироки, кваліфікуючи будь-яку співпрацю із окупаційною владою як “зраду Батьківщини”. Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс від 25 листопада 1943 р. почали розрізняти “зраду Батьківщини” й “пособництво ворогові”. Відповідно до цього документа “особи, які виконували завдання німецьких загарбників щодо збирання продовольства, фуражу й речей для потреб німецької армії, до відновлення підприємств промисловості, транспорту й сільського господарства або надавали їм інше активне сприяння...”¹⁸⁵ за певних обставин могли бути засуджені як “пособники”. Деяким категоріям громадян, які співпрацювали з окупаційною владою, могли бути враховані пом’якшувальні обставини. Інші взагалі могли уникнути кримінальної відповідальності. Оскільки постанова була “цілком таємною” й населенню не відома, характер її застосування цілком залежав від працівників НКВС і судових органів.

Першими до рук НКВС потрапили саме ті етнічні німці, які, не забажавши покинути батьківщину, ухилилися від адміністративного переселення й залишилися в Україні. 28 грудня 1943 р. Л. Берія у доповідній записці повідомив Й. Сталіну про неофіційні заходи органів безпеки з виявлення та оперативного обліку “фольксдойче” на звільнених територіях. Далі нарком запропонував “усіх «фольксдойче», яких виявлено на території, звільненій від ворога, заарештувати. Стосовно тих, на кого буде достатньо підстав для притягнення до суду військового трибуналу, — судити, усіх інших «фольксдойче» разом із сім’ями виселяти до Алтайського краю. Передбачалося виселяти також сім’ї тих «фольксдойче», які будуть засуджені через суд”¹⁸⁶. Й. Сталін відповів резолюцією наступного змісту: “Усіх заарештувати, утримувати у спецконцтаборі під особливим наглядом та використовувати для робіт”¹⁸⁷. Таким чином, ще до початку адміністративного переселення з території “Трансністрії”, 7 січня 1944 р., Л. Берія підписав наказ № 0013 про організацію на базі Чорногорської колонії НКВС у Красноярському краї спеціального табору НКВС для “фольксдойче”, виявлених у різних областях України¹⁸⁸. Згідно з ним усіх “фольксдойче” слід було судити Особливою Народою при НКВС СРСР¹⁸⁹. Цього ж дня Берія наказав наркому УРСР В. Рясному всіх “фольксдойче” на звільненій території республіки заарештувати й направляти до Чорногорського спецтабору НКВС¹⁹⁰.

У квітні 1944 р. за рішенням військової ради 4-го Українського фронту “Про виселення з Кримського півострова” до Омської обл. депортували 2233 німці, а відповідно до наказу НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 00419/00137 “Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів” від 13 квітня 1944 р. — ще 396 німців до Казахстану¹⁹¹.

Незначні групи “фольксдойче” органи НКВС відправляли навесні та влітку 1944 р. з різних областей. Так, 13 травня 1944 р. до Красноярська прибуло 19 “фольксдойче” з Харківської в’язниці. Вони прямували до Чорногорського табору¹⁹². В березні 1944 р. Криворізьким відділом НКВС за підозрою у “зраді Батьківщини” заарештували О. Зігера. Висунуте йому звинувачення не підтвердилося, і 25 травня 1944 р. справу було закрито, але наступного дня його передали для фільтрації у спецтаборі № 240 і того ж дня звільнили¹⁹³.

Судячи з опублікованих даних за 2002 р., ще не менше, ніж 17 німців — мешканців Дніпропетровської обл., заарештували й засудили Особливою Народою при НКВС СРСР протягом 1944 р. за реєстрацію як “фольксдойче” або за “зраду Батьківщини” до відбування покарання у ВТТ строком на 5 років (14 осіб), 7 років (1 особа) та 10 років (2 особи). У трьох із них місцем відбування покарання зазначено Чорногорський спецтабір НКВС, у одного — Сузунський спецтабір НКВС. Без можливості ознайомлення зі справами цих засуджених будь-які висновки про обґрунтованість і справедливості винесених вироків не коректні.

За матеріалами Сумської обл. можна виокремити такі групи “фольксдойче”:

1. Етнічні німці й німкені, які залишилися після відступу німецьких військ на теренах області, як от: Є. Еппле, заарештована 12 лютого 1944 р., під час окупації працювала хатньою робітницею німецького інженера одного з підприємств у Сумах. Головною причиною для реєстрації як “фольксдойче” стала можливість краще харчуватися. На допиті вона визнала свою провину щодо “зміни громадянства”. Звинувачувальний висновок свідчив — ув’язнення 79-річної жінки в Сузунському спецтаборі НКВС¹⁹⁴. А. Креге, заарештована 12 лютого 1944 р., зізналася в тому, що добровільно пройшла реєстрацію разом із дочкою та онукою. Ув’язнення в Сузунському спецтаборі Особлива Народа при НКВС СРСР визначила на 5 років¹⁹⁵. Заарештована 12 лютого 1944 р. С. Клейнберг вислана на 5 років до Красноярського краю.

2. Асимільовані німці й німкені, які залишилися на території як росіяни або українці, наприклад Ф. Грінберг, А. Клейнберг, О. Функер та інші. Ф. Грінберг, заарештований 6 березня 1944 р., на допиті повідомив, що його батьки — росіяни. Коли начальник поліції м. Конотоп назвав його євреєм, він, рятуючись від можливих репресій, назвав себе німцем і був зарахований до категорії “фольксдойче”. На допиті НКВС Грінберг не визнав себе винним у “зраді Батьківщини”, але був засуджений до 8 років ВТТ із конфіскацією майна й направлений до Чорногорського ВТТ, де помер 17 листопада 1944 р. через недостатнє харчування, недокрів’я та міокардит¹⁹⁶.

А. Клейнберг, заарештована 15 березня 1944 р., називала себе україночкою¹⁹⁷, хоча її батько був німцем, а мати — німкенею по батьку. Чоловіка Клейнберг 1941 р. призвали до Червоної армії. На допиті вона зізналася, що вирішила пройти реєстрацію, аби відвідувати їдальню для “фольксдойче”. У неї на утриманні перебували мати і 3-річний син. Особлива Народа при НКВС СРСР відправила її до Чорногорського ВТТ строком на 8 років¹⁹⁸.

О. Функер, дочка німця, заарештована 12 лютого 1944 р., назвала себе україночкою. У реєстрації як “фольксдойче”, отриманні обідів і продуктивних пайків на допитах зізналася. Мірою покарання Особлива Народа при НКВС СРСР призначила 5 років ув’язнення у Чорногорському спецтаборі НКВС¹⁹⁹.

3. Етнічні німкені, які перебували у шлюбі з українцями або росіянами. Прикладом може бути Є. Грищенко, заарештована 26 жовтня 1944 р. й засуджена 28 червня 1945 р. до вислання в Сузунський р-н Новосибірської обл. на 5-річний строк²⁰⁰.

4. Українки й росіянки, які перебували у шлюбі з етнічними німцями. До цієї категорії належали українка Г. Фрітче і росіянка Є. Осадча. Г. Фрітче бу-

ло засуджено на 3 роки ув'язнення у спецтаборі²⁰¹. Є. Осадча, дружина асимільованого “фольксдойче” Ф. Грінберга, росіянка за національністю, та її син від шлюбу з Ф. Грінбергом також отримали статус “фольксдойче”. Осадчу було етаповано до табору НКВС в Сузунський р-н Новосибірської обл. 26 лютого 1945 р. начальник 1-го спецвідділу УНКВС Сумської обл. ухвалив припинити слідчу справу, оскільки Осадча сама не виявляла ініціативи під час її реєстрації як “фольксдойче”²⁰².

Росіянки й українки, які перебували у шлюбі з етнічними німцями, зараховувались до “фольксдойче” на всій території України. Приклади по Миколаївській обл. показують, що для цього не треба було активно підтримувати окупаційний режим. Але покарання було жорстоким. “Фольксдойче”, які активно співпрацювали з окупаційним режимом, могли отримати вищу міру²⁰³.

Прийняття німецького громадянства каралося за рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР відправленням до Чорногорського спецтабору, а пізніше — і в Новосибірську обл., строком на 5 років. Зі справ “фольксдойче” відомо, що працездатних відправляли переважно до Чорногорського спецтабору, а непрацездатних за станом здоров'я і за віком — до Сузунського спецтабору НКВС²⁰⁴. При цьому Особлива Рада при НКВС СРСР не завжди затверджувала обвинувальний висновок прокурора області та, у свою чергу, посилювала міру покарання заміною Сузунського спецтабору Чорногорським. Так, 79-річних жінок А. Креге²⁰⁵ та Є. Еппле²⁰⁶ було вислано до Чорногорського табору.

Членів родин громадян, засуджених до ув'язнення у ВТТ як “фольксдойче”, виселяли на спецпоселення без визначення строку²⁰⁷. Арешти по Запорізькій обл. та засудження Особливою Народою при НКВС СРСР мали місце у 1944—1947 рр. Покарання за вироками про позбавлення волі строком на 5—10 років засуджені відбували також у Чорногорському спецтаборі НКВС у Красноярському краї та Сузунському спецтаборі НКВС у Новосибірській обл. Цікавим є випадок із жителем Чернігівської обл. І. Вотчалом, який з жовтня 1941 до вересня 1943 р. перебував на окупованій території. Незабаром, після звільнення області, він спочатку був мобілізований Дмитрівським районним військкоматом до “трудової армії”. Але 23 листопада 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Уральського округу засудив І. Вотчала на 10 років ВТТ та 5 років позбавлення прав за ст. 58-1 “а” КК РРФСР²⁰⁸.

У ході допитів органи НКВС практикували також протизаконні методи. Як можна бачити з протоколів, більш поступливими були люди поважного віку, яким було не під силу витримати морально-психологічний, а часом — і фізичний тиск з боку слідства. Тому чимало з них незабаром після арешту могли визнати свою “провину” за всіма пунктами звинувачення. Вражає стійкість, яку виказала в період слідства Є. Краузе, мешканка м. Сум. Попри те, що її долю було вирішено заздалегідь (перебуваючи вже на території Німеччини, вона отримала громадянство), підслідна не визнала себе винною за ст. 54-1 “а” КК УРСР²⁰⁹. Цікавою є також історія С. Кронберг, яка в роки окупації мешкала в м. Глухові. У її справі міститься досить цікава інформація про деякі прийоми у процесі слідства з боку НКВС. Кронберг заарештували в листопаді 1944 р. як особу, що перебувала у списку “чужорідних німців”. Але вона до кінця заперечувала сам факт належності до “фольксдойче”. Не-

забаром після обвинувального вироку в січні 1945 р. її відправили до Черногорського ВТТ. Та жінка вже у липні того ж року написала заяву до Особливої Наради при НКВС СРСР, де продовжувала наполягати на своїй невинуватості. Тут вона повідомила і про те, що підписала деякі документи через свою необізнаність, оскільки слідчий пояснив заарештованій, що її підпис — це лише формальність, удавшись, таким чином, до обману. І доволі швидко, 10 серпня 1945 р., вийшла постанова помічника головного військового прокурора, де йшлося про припинення справи С. Кронберг, зважаючи на брак вагомих доказів. У листопаді її було звільнено з Черногорського табору²¹⁰.

Улітку 1945 р. заарештували дружину колишнього заступника бургомистра м. Охтирки Сумської обл. М. Беккер. У серпні 1943 р. їхню родину було евакуйовано, спочатку — до Кам'янця-Подільського, де її голова П. Беккер зареєстрував усіх рідних. Останнім місцем їхнього перебування став табір на території м. Готновиці, що в колишній Чехословаччині. Із приходом частин Червоної армії всю родину репатріювали на територію СРСР до попереднього місця проживання. У висунутому звинуваченні М. Беккер “винною” себе визнала лише частково (отримувала продуктивний пайок), пояснюючи це тим, що чоловік записав її як німкеню не порадившись. Під час слідства свідками залучили й інших членів родини. Вони підтвердили слова М. Беккер. Постановою від 12 грудня 1945 р. остання була звільнена з-під варті, тому що будь-яких документів про її приналежність до категорії “фольксдойче” виявлено не було²¹¹.

28 грудня 1944 р. Л. Берія отримав повідомлення про те, що НКВС України виявив у с. Осиково²¹² Бишівського р-ну Київської обл. “18 німецьких родин у кількості 61 особа”. За пропозицією заступника міністра В. Чернишова та начальника відділу спецпоселення НКВС СРСР М. Кузнєцова НКВС УРСР було наказано депортувати їх до станції Княжпогост у Комі АРСР для працевлаштування в лісовій промисловості²¹³. Водночас було застосовано схему прийому їхньої худоби й сільгосппродуктів, що перевищували допущені на родину 1,5 т ваги — норму, яка була чинною 1941 р. в деяких німецьких населених пунктах Поволжя. Оскільки йшлося про людей, які не залишали України, то при їх засудженні бралось до уваги отримання не німецького громадянства, а посвідчення про приналежність до групи етнічних німців “Volkstumsausweis”. Цих “фольксдойче” відправили до Комі АРСР, а не у Черногорський або Сузунський спецтабори НКВС, створені для “фольксдойче”.

У процесі виявлення колишніх “фольксдойче” особливу увагу органи НКВС приділяли також представникам німецької молоді, які під час окупації були членами організації “Гітлерюгенд”. Про це свідчить вказівка директивного змісту заступника наркома НКВС П. Дроздецького за № 2139/с від 30 жовтня 1944 р., де він, зокрема, запропонував своїм підлеглим провести наступні заходи: “Виявити та узяти на облік молодь німецької національності. При проведенні агентурно-оперативних заходів з очищення території від ворожої агентури особливу увагу приділити виявленню та активній агентурній розробці учасників створених у період окупації молодіжних фашистських організацій «Гітлер-Югенд». Слідство по справах вести у напрямку викриття серед них ворожої агентури”²¹⁴. Автор цієї вказівки також стверджував, що “у 1942 р. більшість членів «Гітлер-Югенд» добровільно зголосили-

ся до німецької армії, звідки частину з них направили на спеціальні розвідувальні курси, які існували на окупованій території”²¹⁵. Яку саме кількість цих молодиків спромоглися знайти органи безпеки, наразі не відомо.

Дані про кількість “фольксдойче”, виявлених на території України, та їхню подальшу долю ще потребують уточнення. М. Бугай пише, що за 1944—1947 рр. з території України було виселено 3631 члена родин “фольксдойче”, з них 1944 р. — 989 осіб, 1945 — 2011 осіб, 1946 — 489 осіб, 1947 р. — 142 особи²¹⁶. За іншими архівними даними, 1944 р. було “переселено” 5914, а на 1 жовтня 1948 р. значилося 5936 “фольксдойче” та німецьких пособників²¹⁷.

Арешти німців у місцях їх довоєнного проживання тривали протягом багатьох років. Для прикладу, у Миколаївській обл. від 1947 до 1953 рр. щорічно заарештовували по кілька осіб²¹⁸.

Усього станом на 7 травня 1949 р. в різних регіонах СРСР відбували покарання 3122 особи категорії “фольксдойче”, серед них — 509 чоловіків, 1793 жінки і 820 дітей. У складі цих 1663 родин було 875 українок і українців, 326 росіян, 196 поляків, 10 латишів, 6 естонців, 4 литовці, 3 греки, 3 татарини й 45 осіб інших національностей²¹⁹. Місцями довоєнного проживання цих людей були Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Одеська та Миколаївська²²⁰, Запорізька, Сталінська, Ворошиловоградська і Сумська області.

На мірах покарання для “фольксдойче” зупинимось окремо. Покарання, як правило, здійснювалось у формі позбавлення волі та ув’язнення до ВТТ на строк від 5 до 10 років. Звинувачення могли варіюватися від “реєстрації як фольксдойче” до “зради Батьківщини”. Яку роль при цьому мали час і місце арешту і чи враховувалась постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс від 25 листопада 1943 р., — ще належить з’ясувати. Не досліджено також питання і про ймовірні повторні фільтрації та допити у межах оперативного обліку і “чекістського обслуговування” “фольксдойче”.

Наскільки відомо, автори цього дослідження першими мали можливість використовувати виданий 1949 р. МВС УРСР “Довідник-список на фольксдойче й райхсдойче, які проживали на Україні в період німецької окупації (1941—1944)”, у якому містилося визначення групи “фольксдойче”, що не мало нічого спільного з процедурою перевірки етнічних німців німецькими органами та надання їм статусу “фольксдойче”. Згідно з трактуванням МВС УРСР під час німецької окупації “в Україні виявилось дуже мало чистокровних німців. Це звужувало агентуру німецьких загарбників. Потрібно було її розширити за рахунок залучення до фольксдойче якомога більше людей. Тому окупантам довелося відступити від принципу суворого підбору по крові, проголошеного раніше, і відкрити більш широкий доступ до лав фольксдойче.

Розпочався формальний набір до числа фольксдойче всіх охочих, тих, кому були близькі ідеї гітлеризму, хто міг без докорів сумління відмовитися від своєї батьківщини, від звичаїв і традицій свого народу. Відкриваючи такий широкий доступ до лав фольксдойче, німецькі загарбники прагнули створити собі опору серед населення за рахунок купки продажних і антирадянських елементів, організувавши їх і взявши під своє заступництво й контроль”²²¹.

Таке трактування поняття “фольксдойче”, як і методів та критеріїв визначення кола осіб, залучених окупаційною владою до цієї категорії, було,

як показав проведений вище аналіз політики окупаційної влади, вигадкою МВС, яка не мала реального підґрунтя. Однак “фольксдойче” й члени їхніх родин інших національностей у березні 1954 р., тобто за 5 років по завершенні строку позбавлення волі, за внесення їх до реєстру етнічних німців України окупаційною владою, все ще перебували на спецпоселенні в Новосибірській обл. та Красноярському краї²²². Зняття їх з обліку спецпоселення передбачалося на загальній підставі, тобто розпочалось лише в 1956 р.

Певну кількість етнічних німців, можливо, було заарештовано й засуджено за пособництво окупаційній владі, за діяння, що карались за ст. 58-10 КК РРФСР. Так, 10 червня 1944 р. в Алушті (Крим) було заарештовано Ельзу Белінську. Після лише трьох допитів вона отримала 3 роки позбавлення волі за те, що “вихваляла умови життя в період окупації”²²³.

За фільтраційними й судово-слідчими справами “фольксдойче” можна визначити наступні методи їх виявлення по звільненні тимчасово окупованих територій:

1. Допити осіб, причетних до роботи крамниць, через які “фольксдойче” тричі на місяць отримували продовольчі пайки, і їдалень, у яких “фольксдойче” могли харчуватися, а також свідків у справах допитаних осіб.

2. Допити виявлених “фольксдойче” з метою отримання від них зізнання в реєстрації як “фольксдойче”, тобто в “зраді Батьківщини”, а також у підтримці ними окупаційного режиму, у симпатіях до ідей націонал-соціалізму тощо.

3. Розшук “фольксдойче”, імена яких були знайдені в документах окупаційних органів влади або названі свідками чи звинуваченими. Їх оголошували у всесоюзний розшук.

Оскільки відділ спецпоселення НКВС СРСР у Москві мав у своєму розпорядженні картотеку всіх трудмобілізованих, спецпоселенців, в'язнів ВТТ і в'язниць, то робота координувалася четвертим спецвідділом НКВС СРСР.

Фільтрація репатрійованих німців-громадян СРСР

Наприкінці серпня 1944 р. НКВС УРСР отримав розпорядження про створення на кордоні перших перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ). У жовтні—грудні 1944 р. в складі кількох фронтів було сформовано збірні та збірно-пересильні пункти (ЗПП) й табори, до яких збирали репатріантів. Армійським ЗПП належало займатися, переважно, колишніми військовополоненими, фронтним — цивільними особами. Уздовж кордону СРСР діяло 15 ПФП (перевірконо-фільтраційних пунктів) НКВС і 35 ЗПП НКО²²⁴.

Після інструкції уповноваженого РНК РСР у справах репатрійованих громадян СРСР генерал-лейтенанта Ф. Голикова від 6 жовтня 1944 р., ймовірно, надійшла вказівка НКВС про виокремлення німців-громадян СРСР із загального потоку репатріантів. Документального підтвердження цього не знайдено, але циркуляр від 24 березня 1945 р. дає підставу припустити, що вказівка мала вийти до цього циркуляра.

У циркулярі Відділу ПФТ НКВС начальникам ПФП НКВС і головам комісій ПФП НКВС з копією на адресу НКВС УРСР, МРСР, Литовської РСР, БРСР, УНКВС Ленінградської обл. від 24 березня 1945 р. етнічних німців було особливо виділено з потоку цивільних репатріантів:

“1. При вступі на пункт вітчизняних німців, як чоловіків, так і жінок, які прийняли німецьке підданство, за браку достатніх для арешту матеріалів — направляти ... до ПФТ НКВС СРСР.

2. При надходженні німців, які не прийняли німецького підданства, за браком достатніх для арешту матеріалів направляти — чоловіків у ПФТ НКВС, жінок до Карагандинської області Казахської РСР.

3. При надходженні змішаних родин — німців направляти, як зазначено в п.п. 1 і 2. Членів родин не німецької національності — перевіряти у звичайному порядку.

У випадках, коли надходять родини німців з дітьми, потрібно — за арешту обох батьків або направлення їх до ПФТ НКВС, — дітей через Відділи з боротьби з дитячою безпритульністю, що наявні при НКВС—УНКВС, і через місцеві радянські органи влаштувати до дитбудинків, ясел тощо”²²⁵.

Відповідно до цього циркуляра етнічні німці виділялися із загального потоку репатріантів вже в ЗПП фронтів і звідти надходили окремими партіями до прикордонних ПФП²²⁶. Так, В. Чернишов 12 квітня 1945 р. наказав 1490 німців — радянських громадян, які перебували до цього часу в Мостиському ПФТ, без фільтрації відправити до Сталінабада у розпорядження НКВС Таджикицької РСР²²⁷.

До початку травня 1945 р. питання прийому репатріантів у цілому ще не було узгоджене між союзними, республіканськими й обласними органами влади. Так, голова Одеського облвиконкому І. Горлов у відповідь на запит завідувача відділу в справах репатріації при РНК УРСР від 11 травня 1945 р. повідомляв, що в кількох прикордонних ПФТ порушують постанову РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 р. Репатрійованих громадян усупереч постанові направляють не на місця попереднього мешкання, а до нових місць. Незначні групи німців-репатріантів до цього часу все ж мали змогу повертатися до своїх колишніх міст і сіл. Так, через Одеський обласний приймально-розподільний пункт (ПРП) до початку червня пройшло 47 репатрійованих німців, які жили потім в м. Одесі й області. У облвиконкомі жодних вказівок стосовно німців на цей час ще не було²²⁸.

Потік репатріантів різних категорій після завершення бойових дій у Європі різко зріс. Тому ДКО ухвалив 22 травня 1945 р. постанову № 8670сс, згідно з якою репатріанти поділялися на колишніх військовиків Червоної армії, звільнених із полону, і цивільних. 16 червня 1945 р. цивільні особи, звільнені Червоною армією та військами союзників, після їхньої реєстрації у фронтових ЗПП та в ЗПТ для репатрійованих радянських громадян підлягали відправленню до місць свого постійного проживання. Відповідно до наказу НКВС № 00865 від 21 липня 1945 р. вони підлягали реєстрації у місцевих радах, а в містах, робітничих селищах та районних центрах — у відділах міліції. У районах мало бути створено перевірко-фільтраційні комісії під орудою начальника РВ НКВС. На кожного репатріанта заводили справу.

Згідно з цими директивами на свої місця довоєнного мешкання могли повертатися і репатріанти-німці. Так, на початку липня 1945 р. в Дмитрівському р-ні Чернігівської обл. було виявлено 10 дорослих і 14 дітей місцевих німців, які повернулися з Німеччини. Вони мали на руках довідки, видані фільтраційними пунктами. Відповідь на запит начальника 1-го спецвідділу

НКВС УРСР від 5 липня було надано заступником наркома В. Чернишовим за 20 днів. Знаючи практику НКВС, це можна розцінювати як досить тривалий термін. Відповідно до його розпорядження від 25 липня 1945 р. вони підлягали відправці на спецпоселення до Новосибірської обл.²²⁹ Понад 60 осіб, завантаження яких було призначене на 14 серпня у в'язниці м. Сталіно, мали бути відправлені туди ж²³⁰.

1 серпня 1945 р. надійшла директива НКВС СРСР № 125 про виділення в особливу групу непрацездатних інвалідів, хворих невиліковною хворобою, вагітних, жінок з малолітніми дітьми та людей поважного віку. Оперативну перевірку цієї групи осіб наказували виконати протягом 20 днів. За браком матеріалів про конкретні злочини ці особи підлягали відправці до місць постійного мешкання.

Постанова ДКО № 9871с від 18 серпня 1945 р. передбачала перехід у розпорядження НКВС для “розселення та використання на роботах у районах Норильського та Ухтинського комбінатів НКВС СРСР, Печерському вугільному басейні, а також на лісозаготівлях у верхів’ях Ками Молотовської області” не лише звільнених з німецького полону колишніх червоноармійців, а й військовозобов’язаних, які служили в німецькій армії, спеціальних німецьких формуваннях, поліції тощо²³¹. Під цю категорію підпадали ті німці, які в Червоній армії не служили, але під час війни залучалися на службу німецькою владою. Згідно з даними, опублікованими по Миколаївській обл., на підставі цієї постанови ДКО жителі Миколаївської обл. Я. Лохбаум, Н. Мозер, Х. Мозер, Я. Пфафф і Одеської — Я. Лутц, Г. Мунш — після репатріації були виселені в Комі АРСР²³².

З кількох томів підряд “Реабілітованих історією” по Миколаївській обл. постає, що протягом 1945 р. на території області німців заарештовували на підставі наступних нормативних документів: постанови ДКО від 12 серпня 1941 р. — 11 осіб, Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21/160 від 28 серпня 1941 р. — 8 осіб, директиви НКВС СРСР від 28 серпня 1941 р. — 1 особа, постанови ДКО № 636сс від 6 вересня 1941 р. — 1 особа, спільної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 2060-935сс від 12 вересня 1941 р. — 28 осіб, постанови ДКО від 12 вересня 1941 р. — 7 осіб, постанови ДКО № 689сс від 21 вересня 1941 р. — 19 осіб, постанови ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р. — 26 осіб, постанови ДКО № 744 від 8 жовтня 1941 р. — 2 особи, Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 жовтня 1941 р. — 1 особа й наказу МВС СРСР від 3 червня 1945 р. — 2 особи. Власне німців України серед перерахованих нормативних актів стосувалася лише постанова ДКО № 702сс від 22 вересня 1941 р., але охоплювала вона Запорізьку, Сталінську та Ворошиловградську області²³³, а не Миколаївську, за матеріалами якої зроблено ці підрахунки. Оскільки в анотаціях зазначено лише рік, а не день арешту осіб даної вибірки, то неможливо визначити, чи були ці арешти проведені до постанови ДКО № 9871с від 18 серпня 1945 р. чи після набуття нею чинності.

Скільком українським німцям у перші місяці 1945 р. вдалося повернутися в Україну як репатрійованим, залишається невідомим. За даними на 20 вересня 1945 р., на території України перебували 2214 репатрійованих німців, яких, на думку заступника Берії — В. Чернишова, слід було переселити до Комі АРСР і Молотовської обл.²³⁴ Переважну ж частину німців, заарештованих 1945 р. в Миколаївській обл. на підставі перелічених вище нормативних документів, було

депортовано в Казахстан, Сибір і на Урал. Певно, поява німців-репатріантів викликала на місцях їхнього розселення в системі ГУЛАГу НКВС питання про їхній правовий статус. Можливо, що директива НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. з'явилася саме тому. У 1-му пункті зазначалося: “Усі репатрійовані радянські громадяни німецької національності, які прибули до місця постійного поселення, є спецпереселенцями, перебувають на обліку у спецкомендатурах НКВС і агентурно обслуговуються органами НКВС нарівні з іншими спецпереселенцями”²³⁵. На кожного репатрійованого у віці від 10 років і старше слід було заповнювати картку персонального обліку, яка надходила до відділу ПФТ НКВС. Потім, згідно з п.п. 8 і 9, відбувалась повторна фільтрація й “чекістське обслуговування” всіх репатріантів, хто викликав підозру²³⁶.

29 жовтня 1945 р. видано директиву НКВС СРСР № 188 про те, щоб подальший прийом репатрійованих громадян СРСР для проходження перевірки в ПФТ не проводити. Цивільні підлягали перевірці місцевими органами НКВС згідно з наказом № 00706/00258 за місцем свого постійного мешкання, куди їх мали направляти після реєстрації у фронтових ЗПП. Певно, на місцях знову почали з'являтися репатрійовані німці і виникали питання щодо їхнього обліку.

Тому було видано директиву НКВС/НКДБ СРСР № 240/134 від 14 грудня 1945 р. “Про порядок обліку і перевірки німців-репатріантів, спрямованих на спецпоселення” такого змісту: “У зв'язку з запитом, що надходить з місць про порядок перевірки німців-репатріантів, яких направляють на спецпоселення, роз'яснюємо: усі громадяни СРСР німецької національності, які повертаються на територію СРСР у порядку репатріації та розселяються в спецпоселеннях для роботи на лісозаготівлях, промислових підприємствах, будовах, вугільних копальнях і нафтових промислах, підлягають обліку, перевірці та подальшому агентурно-оперативному обслуговуванню відповідно до директиви НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р.”²³⁷

20 квітня 1946 р. вийшла директива НКВС СРСР № 97, на підставі якої, з посиланням на постанову ДКО № 9871-з від 18 серпня 1945 р., з Тілігуло-Березанського р-ну Миколаївської обл. до Комі АРСР був висланий заарештований 1945 р. М. Ліцінгер, а з Одеської обл. — до Молотовської обл. О. Майер. На підставі цієї ж директиви колишній мешканець Миколаївської обл. Е. Маркс з ПФТ № 0302 (Кізел) був виселений у Молотовську обл. строком на 6 років²³⁸.

У Криму 1948 р. заарештовано Регіну Черненко, яка повернулася з Німеччини 1945 р., під час окупації працювала перекладачем. Її засудили до 7 років таборів²³⁹.

24 листопада 1948 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою № 4367—1726сс посилила міру покарання за втечу з місць спецпоселення для всіх депортованих народів до 20 років каторжних робіт. Указ Президії Верховної Ради СРСР, що ж узаконював цю санкцію, з'явився 26 листопада 1948 р. За цим ішли розпорядження МВС щодо виконання постанови й указу, а 19 лютого 1949 р. з'явився наказ МВС СРСР “Про організацію персонального обліку виселенців і спецпереселенців за новою системою”²⁴⁰. Для цього, у т. ч. в УМВС областей, заводили нові облікові картки із зазначенням, що “Справжню картку укладено за матеріалами, прийнятими 1949 р. з МВС СРСР, на радянських громадян, репатрійованих з-за кордону після завершення Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”²⁴¹

У процесі цього “впорядкування” обліку здійснювали повторну фільтрацію, під час якої в середовищі репатрійованих українських німців проводили арешти з наступним засудженням їх до позбавлення волі на різні строки. Так, у Пермській обл. за звинуваченням у тому, що вони жили на тимчасово окупованій території і є репатріантами, у 1943—1953 рр. було заарештовано й позбавлено волі 24 особи. З них до 3 років позбавлення волі засуджена 1 особа, до 7 років — 1 особа, до 8 років — 1 особа, до 10 років — 10 осіб, до 15 років — 1 особа, до 20 років — 2 особи і 7 осіб — до 25 років. Причому за 1949 р. міра покарання сягала 10 років, а 1950 р., на який припало 10 вироків, була значно жорсткішою: 15 років — 1 особа, 20 років — 2 особи і 25 років — 4 особи²⁴².

Для НКВС і МВС СРСР репатрійовані німці в листопаді 1951 р. були особливо небезпечною групою. В одному з документів наголошувалося: “У зв’язку з тим, що певна частина репатрійованих німців була німецькими пособниками, у період відступу німецької армії добровільно виїжджала до Німеччини, мешкала в американській і англійській зонах окупації і, виходячи з інтересів державної безпеки, доцільно всіх репатрійованих німців залишити на місцях поселення довічно”²⁴³.

Пошук і виявлення етнічних німців — адміністративних переселенців з України — органи НКВС продовжували в Німеччині²⁴⁴, Австрії та інших країнах, в яких перебували радянські окупаційні війська. Інформація про наявність 3342-х працівників НКВС в окупаційних зонах союзників у Німеччині в серії “Реабілітовані історією”²⁴⁵ під час перевірки вказаного джерела не підтвердилася. Факт роботи працівників НКВС і репатріаційних команд на території окупаційних зон союзників цим, однак, під сумнів не ставиться. Сумнівною лише є кількість працівників.

Улітку 1946 р. в радянській зоні окупації Німеччини заарештували Є. Краузе і двох її дітей, які мешкали до адміністративного переселення в Німеччину в Сумській обл. Є. Краузе і її повнолітню дочку було засуджено на 5 років ВТТ у Чорногорському спецтаборі НКВС, а справу сина (1926 р. народження) виділено як особливу²⁴⁶. Його доля залишається невідомою.

1947 р. в Німеччині був заарештований кримський німець А. Гекк, якого після репатріації до СРСР засудили до 10 років таборів²⁴⁷. 3 лютого 1947 р. в ПФТ у м. Волац (Польща) був заарештований Е. Бернгард, який народився 1926 р. в с. Катеринівці Миколаївської обл. Військовий трибунал 7-ї танкової дивізії засудив його до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна²⁴⁸.

За наказом МВС СРСР № 40/92 за 1954 р. справи спецпереселенців, репресованих за національною ознакою (німців, татар, болгар, греків й інших), з архівів МВС кількох союзних республік, Красноярського краю, Комі АРСР, Кемеровської, Іркутської, Томської областей та інших²⁴⁹, але не всіх АРСР, країв і областей, були передані до МВС УРСР та УМВС областей України. Це, безсумнівно, спричинило чергову перевірку наявних на обліку справ.

Відомо, що відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р. в першій половині 1956 р. відбулося зняття переважної більшості спецпоселенців з обліку спецпоселення МВС без права повернення до своїх довоєнних місць мешкання. Репатріантів залишили на оператив-

ному обліку КДБ. Нормативну базу цього обліку можна частково простежити за фільтраційними справами репатрійованих із Німеччини громадян СРСР, що зберігаються у обласних державних архівах України.

Фільтрація етнічних німців, які служили в німецьких збройних силах

Про повоєнну долю етнічних німців, які служили під час війни 1941—1945 рр. у збройних силах Німеччини, до сьогодні інформація майже цілком відсутня. Проте все ж можна простежити серед них три групи. До першої групи належать особи, які потрапили у полон Червоної армії до капітуляції Німеччини. За першої фільтрації полонені могли або приховати свою ідентичність і бути вивезеними серед маси військовополонених до СРСР, або розкрити її, ризикуючи потрапити під суд військового трибуналу як “зрадники Батьківщини”. Оскільки в цьому випадку смертна кара була досить імовірною, цілком зрозуміле їхнє бажання розчинитись у масі. До другої групи належать особи, які служили в німецькій армії і потрапили на ПФП (перевірко-фільтраційні пункти) або в ПФТ (перевірко-фільтраційні табори) після капітуляції Німеччини по обміну із західними союзниками або самі з’явилися до таборів для репатріантів. Третю групу становлять особи, які служили в німецьких збройних силах, самі з’явилися до таборів для репатріантів, але приховали факт військової служби.

Згідно з постановою ДКО № 6884с від 4 листопада 1944 р. колишні військовослужбовці Червоної армії, звільнені з німецького полону Червоною армією або союзними військами, підлягали перевірці органами “СМЕРШ” НКВД. Червоноармійці та командири, які не викликали підозри, підлягали направленню для поповнення військ фронтів. Під цю категорію етнічні німці практично не підпадали, оскільки німецькі органи використовували їх як перекладачів або забирали до своїх збройних підрозділів. Особи, які служили в німецькій армії у спеціальних німецьких формуваннях, поліції тощо, за визначенням викликали підозру і підлягали відправці до спецтабору НКВД для подальшої їхньої перевірки.

Ті, хто викликав підозру відповідями про обставини їхнього перебування на окупованій території або за межами СРСР, ставали об’єктом агентурної розробки. За місцем їхнього колишнього мешкання робилися запити про наявність компрометуючих матеріалів. Підставою для таких запитів фільтраційних пунктів став наказ МВС СРСР № 00865 від 21 липня 1945 р.²⁵⁰ Важливу роль при фільтрації відігравали трофейні документи, зібрані на звільненій території. За межами СРСР ключову роль при фільтрації виконував відділ “Ф” НКВД СРСР, що існував від 22 травня до 30 серпня 1945 р. При його розформуванні 30 серпня трофейні матеріали на громадян СРСР, які прийняли німецьке підданство й служили у німецькій армії, у військах “СС” і поліції, були передані до відділу 2 “Е” МВС СРСР²⁵¹.

Після завершення військових дій у Європі потреба у поповненні частин діючої армії на японському фронті значно знизилася. У той же час була потрібна робоча сила на підприємствах вугільної промисловості, чорної мета-

лургії та на лісозаготівлях у районі Камського басейну. Тому 18 серпня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 9871с, згідно з якою колишні військово-полонені, які пройшли попередню реєстрацію, спрямовувалися до батальйонів колишніх військовополонених, у яких протягом 2—3 місяців повинні були пройти перевірку. Після цієї перевірки всіх осіб, що служили в німецькій армії, спеціальних німецьких формуваннях, поліції тощо, передавали НКВС для розселення і використання на Норильському й Ухтинському комбінатах, у Печорському вугільному басейні, а так само — на лісозаготівлях у Молотовській обл.²⁵² Постановою РНК СРСР № 3141-950с від 21 грудня 1945 р. передбачалося залишення частини цього контингенту, що пройшов перевірку в ПФТ, у Кузнецькому, Кізеловському й Карагандинському вугільних басейнах, Красноярському краї, Іркутській обл. і Бурят-Монгольській АРСР, на становищі спецпоселенців у зазначених районах на 6 років.

За чверть року, 29 березня 1946 р., вийшла постанова Ради Міністрів СРСР № 691-271сс, що передбачала переведення перевірених у ПФТ осіб цього ж контингенту до Кемеровської, Свердловської і Молотовської областей на становище спецпереселенців терміном на 6 років із передачею їх як постійних кадрів Міністерства чорної металургії²⁵³.

Фільтрація військовополоненого могла тривати кілька місяців. Для прикладу, уродженець с. Раштадт Одеської обл. Я. Кох, мобілізований у серпні 1944 р. до німецької армії, прослужив у робочому батальйоні № 502 до капітуляції Німеччини. Потрапивши в полон Червоної армії, він був відправлений до СРСР і 24 червня 1945 р. прибув до табору МВС № 64 в м. Моршанськ Тамбовської обл. При перевірці його особа була визначена “сумнівною”. Відповідно до інструкції по роботі оперативно-чекістських відділів ПФТ НКВС СРСР за № 63 від 13 квітня 1945 р. його 23 квітня 1946 р. відправили для подальшої оперативної перевірки до ПФТ № 0322²⁵⁴. Оскільки й там компрометуючих матеріалів виявлено не було, 20 червня 1946 р. було вирішено звільнити його з табору²⁵⁵. Однак він потрапив до особливого робочого батальйону № 3 на будівництво газопроводу Москва—Саратов. Лише 28 січня 1947 згідно з наказом МВС СРСР № 97 від 20 квітня 1946 р. було прийнято рішення про виселення його на спецпоселення на 6 років до Ухтомського р-ну Комі АРСР. Фільтраційну справу направили у РВ УМВС для подальшої розробки²⁵⁶.

На всіх репатріантів-військовополонених в обласних управліннях держбезпеки заповнювали спеціальні облікові картки, на основі яких створювали картотеки, що слугували базовим складником у роботі управлінь державної безпеки²⁵⁷. Наказом КДБ при РМ СРСР № 00750 від 17 листопада 1954 р. колишні репатріанти, у т. ч. військовополонені й ті етнічні німці, які служили у збройних силах Німеччини, залишалися на оперативному обліку, а їхні обліково-фільтраційні справи зберігали в облікових архівних відділах УКДБ.

Амністія радянських громадян, які співпрацювали з окупантами у роки війни, оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р., передбачала звільнення з місць ув'язнення та від інших мір покарання осіб, засуджених на строк до 10 років позбавлення волі, скорочення наполовину покарання засудженим на строк понад 10 років. Скількох етнічних німців це могло стосуватися, залишається невідомим.

За результатами перегляду фільтраційних справ у авторів склалося враження, що етнічні німці за службу в німецьких збройних силах були в основному покарані позбавленням волі з направленням на спецпоселення. Тому й третій пункт цього указу, який передбачав “звільнити з місць ув’язнення незалежно від строку покарання осіб, засуджених за службу у німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях. Звільнити від подальшого відбування покарання осіб, направлених за такі злочини на заслання і вислання”²⁵⁸, також не поширювався на етнічних німців, оскільки вони перебували на спецпоселенні згідно з директивою НКВС № 181 від 11 жовтня 1945 р.

Оперативний облік етнічних німців у повоєнні роки та реабілітація

Красномовним прикладом фільтрації та оперативного обліку, що тривали багато років, може служити доля Йоганна Аман(н)а, 1923 р. народження, який проживав до війни і в перші її роки у Миколаївській обл. З серпня 1944 р. він служив у запасному артилерійському полку СС у Празі. Перебуваючи у полку, 22 серпня 1944 р. Аман отримав німецьке громадянство, тобто був покликаний до його одержання. 20 вересня 1963 р. УКДБ Миколаївської обл. розглянуло його справу відповідно до наказу КДБ при РМ СРСР № 00750 від 17 листопада 1954 р. й залишило його на оперативному обліку через клопотання про прийняття німецького громадянства. У березні 1988 р. справу знову було розглянуто. Керуючись наказами КДБ СРСР № 0076 1977 р., № 0170 1987 р. і вказівкою КДБ УРСР № 73359 від 24 січня 1987 р., було вирішено Амана з оперативного обліку не знімати²⁵⁹.

Ці та інші приклади показують, що згідно з наказами КДБ СРСР № 00511 і № 00750 1954 р. людей карали не за службу у німецьких збройних силах, а за прийняття німецького громадянства. Мірою покарання було відправлення на спецпоселення строком на 5 років.

Накази КДБ № 00511 та № 00750 1954 р. були підставою для взяття на оперативний облік як цивільних осіб, так і тих, хто служив у збройних силах Німеччини. Строком оперативного обліку було визначено досягнення етнічним німцем, який побував за кордоном і прийняв німецьке громадянство, віку 70 років. Накази КДБ при РМ СРСР № 0112 від 30 липня 1956 р., № 0076 1977 р., № 0170 1987 р. і вказівка КДБ УРСР № 73359 від 24 січня 1987 р. були правовою основою для залишення переглянутої справи на оперативному обліку²⁶⁰. Нерівноправне становище етнічних німців, таким чином, зберігалось, попри скасування спецпоселення Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р.

За переглянутими нами справами очевидно, що 2006 р. МВС Удмуртської Республіки видавало репатрійованим німцям довідки про реабілітацію. Як підставу зазначали, що виселення їх з місць постійного мешкання на основі директиви НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. було репресією з політичних мотивів адміністративного порядку. Відповідно до ч. 1 ст. 1.1 Закону України від 18 жовтня 1991 р. № 1761-1 “Про реабілітацію жертв політичних репресій” особи, які зазнали виселення з місць їх мешкання та були відправ-

лені на спецпоселення, підлягали реабілітації з видачею відповідної довідки. Цю категорію реабілітованих становлять здебільшого німці України.

Відомо також, що реабілітація осіб, які зазнали репресій на підставі директиви НКВС СРСР № 181, проводилася в Комі АРСР²⁶¹, Вологодській²⁶², Кіровській²⁶³ і Томській²⁶⁴ областях.

В Україні Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” прийнятий 17 квітня 1991 р. На його підставі також реабілітовано певну кількість німців України, які підпали під директиву НКВС СРСР № 181²⁶⁵. Інші особи з аналогічною біографією з невідомої причини залишилися не реабілітованими²⁶⁶. Можливо, причина в тому, що їхні справи 1954 р. не було передано до МВС УРСР, а інформація про реабілітацію, що мала місце у 1990-ті рр., до УМВС областей України також не надійшла.

Унікальною видається доля Цецилії Гайзер, яку реабілітовано двічі — за законом України від 17 квітня 1991 р. й за законом Російської Федерації від 18 жовтня 1991 р.²⁶⁷

Аналізу реабілітації цієї категорії громадян в інших країнах СНД, наскільки відомо, ще немає, хоча закон Республіки Казахстан “Про реабілітацію жертв масових політичних репресій” від 14 квітня 1993 р. (ст.ст. 2 і 3) і закон Киргизької Республіки “Про права та гарантії громадян, які постраждали в результаті репресій за політичні й релігійні переконання, за соціальними, національними та іншими ознаками” від 27 травня 1994 р. (ст. 3) таку можливість передбачають.

У ході цього дослідження виявлено деякі підходи правоохоронних органів у справі реабілітації, що викликають питання. Так, Генеральна прокуратура Казахстану 10 листопада 1994 р. видала довідку про реабілітацію Якобіни Християнівни Тиц у тому, що її “...незаконно виселили за національними мотивами в адміністративному порядку 1941 р.” і взяли на спецоблік від 1941 до 1956 рр. в органах МВС Семипалатинської обл. Я. Тиц реабілітували за всі вказані роки, хоча вона, згідно з наявними документами, від 1947 до 1956 рр. перебувала на території Алтайського краю РРФСР.

Муромцевський районний суд Омської обл. своєю ухвалою від 7 квітня 2009 р. відмовив заявникові В. у реабілітації, мотивуючи це рішення тим, що його матір до війни мешкала у Сталінській обл. України, 1945 р. з території Польщі була депортована на спецпоселення за національною ознакою до Казахстану, де заявник і народився. Однак і Казахстан, і Україна в реабілітації відмовили. Відмовило заявнику в реабілітації й УВС Омської обл., мотивуючи це тим, що відповідно до закону РФ від 18 жовтня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій” реабілітації “підлягають лише ті особи, рішення про застосування репресій до яких було ухвалено на території Російської Федерації”²⁶⁸. Директиву НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р. було прийнято на території РРФСР, у Москві, а виконували її на всій території СРСР.

В цілому доля етнічних німців України в роки війни позначена крутозламами, пов’язаними із кількаразовою зміною режимів. Двічі — на початку війни та в середині 40-х років — вони зазнали репресій з боку радянської влади, що з надлишком нівелювало преференції окупаційного періоду.

З досить органічно інтегрованої в український соціум спільноти у 30-ті роки німецька меншина в роки Другої світової війни перетворилася на розпорошену множину людей, які цілком підпадають під дефініцію “жертви війни”.

¹ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.) // УІЖ. — 1992. — № 5 (374). — С. 15—28.

² Клець В.К. Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов. — Днепропетровск, 2006. — С. 134—154. *Его же*. Взаимоотношения нацистских оккупационных властей и фольксдойче в оценке современной отечественной историографии // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX—XX веков: Материалы междунауч. конф., Днепропетровск, 24—27 сентября 2007 г. — Днепропетровск, 2007. — С. 288.

³ Бобылева С. Материалы фильтрационных дел как источник по истории немцев и меннонитов Украины (1941—1955 гг.) // Немцы СССР в годы Великой отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941—1955 гг.: Материалы 7-й междунауч. конф., Москва, 19—22 октября 2000 г. — М., 2001. — С. 534—547.

⁴ Соловьев А.В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украина // Ключевые проблемы истории российских немцев: Материалы 10-й междунауч. конф., Москва, 18—21 ноября 2003 г. — М., 2004. — С. 426—433.

⁵ Клець В.К., Шевцова Н.В. Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943—1945 гг. // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX—XX вв.: Материалы междунауч. конф., посвященной 200-летию переселения немцев в Крым, 6—10 июня 2004 г. — Симферополь, 2007. — С. 327—332.

⁶ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма в послевоенный период 1944—1953 гг. // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX—XX вв.: Материалы междунауч. конф., посвященной 200-летию переселения немцев в Крым, 6—10 июня 2004 г. — Симферополь, 2007. — С. 332—338.

⁷ Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти. XX — початок XXI ст.: Дис. ... докт. іст. наук. — К., 2006. — 500 с.

⁸ Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосово етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — 238 с.

⁹ Там само. — С. 7.

¹⁰ Шевчук Н.А. Этнические немцы в Транснистрии (1941—1944 гг.) // Немцы Одессы и Одесского региона: Сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Гёттингене (Германия). — Одесса, 2003. — С. 355—372.

¹¹ Gedenkbuch: Книга памяти немцев-трудармейцев Усольялага НКВД/МВД СССР (1942—1947 гг.). — М., 2005. — 452 с.; Немцы в Прикамье. XX век: Сборник документов и материалов: В 2-х томах. — Пермь, 2006. — Т. I: Архивные документы. — Кн. I. — 320 с.; Gedenkbuch: Книга памяти немцев-трудармейцев Богословлага. 1941—1946 / Авторы-сост.: В.М. Кириллов, П.М. Кузьмина, Н.М. Паэгле и др. — М. — Нижний Тагил, 2008. — Т. 1. — 520 с.; Т. 2. — 920 с.

¹² Ліньов А.А. Організаційно-правові аспекти політичних репресій щодо репатріантів Південно-Західного регіону України в 1944—1953 роках // Наукові праці. — Вип. 76. — Чернівці, 2009. — С. 211—220; Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945—1953 роках // Степова Україна. — 2010. — № 2. — С. 23—31.

¹³ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930—1960. — М., 2005. — 304 с.

- ¹⁴ *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в “Особой папке Сталина”. — М., 2006. — 271 с.
- ¹⁵ *Герман А.* Репатриация советских граждан немецкой национальности: характер проведения и результаты // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941—1955 гг.: Материалы 7-й межд. науч. конф., Москва, 19—22 октября 2000 г. — М., 2001. — С. 257—270.
- ¹⁶ *Вольтер Г.А.* Зона полного покоя: Российские немцы в годы войны и после нее. — М., 1998. — 416 с.
- ¹⁷ *Арзамаскина Н.Ю.* Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945—1950 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 265 с.
- ¹⁸ *Арзамаскин Ю.* Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944—1953 гг. — М., 2001. — 145 с.
- ¹⁹ *Бичехвост А.Ф.* Репатриация советских и иностранных граждан: внутривнутриполитические и международные аспекты (1944—1953 гг.): Дисс. ... докт. ист. наук. — Саратов, 1996. — 380 с.; *Говоров И.В.* Репатриация на Северо-Западе РСФСР 1944—1949 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — СПб., 1998. — 324 с.
- ²⁰ *Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001. — 328 с.; *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. — М., 2005. — 768 с.
- ²¹ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918—1953). — Жуковский — М., 2006. — С. 373, 374.
- ²² *Айсфельд А.* Великая Отечественная война 1941—1945 // Немцы России: Энциклопедия. — Т. 1: А — И / Ред. колл.: В. Карев (пред. ред. колл.) и др. — М., 1999. — С. 337—342.
- ²³ *Саганова Л.П.* Спецпереселенцы-немцы в Бурятии (1941—1956 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Улан-Удэ, 2001. — 169 с.
- ²⁴ *Зберовская Е.Л.* Спецпоселенцы в Красноярском крае (1940—1950-е гг.): Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Красноярск, 2006. — 247 с.
- ²⁵ *Привалова М.Ю.* Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940-е — 1970-е гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Саратов, 2008. — 198 с.
- ²⁶ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. Р-9479 с.
- ²⁷ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges — ein Fall doppelter Loyalität? — Gerlingen, 1984. — 499 s.
- ²⁸ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. — Stuttgart, 1983. — 257 s.
- ²⁹ *Pinkus B., Fleischhauer I.* Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Bearb. u. hrsg. von K.-H. Ruffmann. Osteuropa und der internationale Kommunismus. Bd. 17. — Baden-Baden, 1987. — S. 207—302.
- ³⁰ *Völkl E.* Transnistrien und Odessa (1941—1944). Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg-Passau. Bd. 14. — Regensburg, 1996. — 124 s.
- ³¹ *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941—1943. — Hamburg, 2003. — 796 s.
- ³² *Wisotzki E.* Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten: Diss. phil. — Bonn, 1992; *Lichdi D.G.* Mennoniten im Dritten Reich: Dokumente und Deutungen. Mit Beiträgen von Theo Glück und Horst Gerlach. Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsvereins Nr. 9. — Weierhof, 1977. — 195 s.; *Fast K.* Gebt der Wahrheit die Ehre! Ein Schicksalsbericht. 2 Aufl. — Winnipeg, Manitoba, 1989. — 324 s.; *Kampen J.* Die letzten Jahre des Deutschtums am Dnjepr — ein persönlicher Bericht // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte

der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 223—236.

³³ *Kuck G.* Der Große Treck 1944 // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. — Stuttgart, 2003. — S. 169—174.

³⁴ *Gemme G.* Отвергнутые родиной. — Кёльн, 2008. — 374 с.; *Götte H.* Das Leben während der Besetzung durch die Deutsche Wehrmacht // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 237—245.

³⁵ *Hägelen H.* Aus meinem und meiner Verwandten Leben. Ein Auszug // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 246—257.

³⁶ *Вальт Р.* Обломки всемирной истории — Российские немцы между Сталиным и Гитлером. — Эссен, 1996. — 524 с.

³⁷ *Eisfeld A.* "Repatriierung" in die Fremde // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: A. Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 123—136; *Его же.* Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946—1947 гг.) // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2007. — № 2 (29). — С. 99—119.

³⁸ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920—1990-і роки). — К., 1994. — С. 8, 9.

³⁹ *Панчук М., Ковальчук О., Чирко Б.* Національна німецька меншина в Україні у 1920—30-х роках // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. — К.—Миколаїв, 2006. — Серія "Україна: історія і сучасність". — Вип. 1. — С. 321.

⁴⁰ *Козырева М.Э.* Немецкие районы Юга Украины как административно-территориальные единицы 20—30-х гг. XX ст. в оценках советского государства и немецкого населения // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII—XXI вв.): Материалы XI межд. конф., Москва, 1—3 ноября 2006. — М., 2007. — С. 302.

⁴¹ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 14, 15.

⁴² *Панчук М., Ковальчук О., Чирко Б.* Назв. праця. — С. 321.

⁴³ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 16, 17.

⁴⁴ *Козырева М.Э.* Немецкие районы Юга Украины... — С. 304.

⁴⁵ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 28.

⁴⁶ *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Демографічні втрати етнічних німців УСРР у роки голодомору // Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 531.

⁴⁷ Там само. — С. 527.

⁴⁸ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 55.

⁴⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 276. — Арк. 5.

⁵⁰ *Савин А.И.* Формирование концепции немецкой "пятой колонны" в СССР (середина 1920-х годов) // Вопросы германской истории: Сборник науч. трудов. — Днепропетровск, 2007 — С. 216.

⁵¹ Там само. — С. 218.

⁵² Там само. — С. 219, 220.

⁵³ Там само.

- ⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 264. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 4.
- ⁵⁷ Сталинские депортации. 1928—1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост.: Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — М., 2005. — С. 47.
- ⁵⁸ Німці в Україні (20—30-ті рр. XX ст.). — К, 1994. — С. 182.
- ⁵⁹ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Назв. праця. — С. 61.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Нікольський В.М.* Національні аспекти репресій 1937 р. в Україні // УІЖ. — 2001. — № 2. — С. 76.
- ⁶² *Його ж.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: Сборник науч. трудов / Ред. кол.: С.Й. Бобылева и др. — Днепропетровск, 2001 — С. 53.
- ⁶³ Там само. — С. 54.
- ⁶⁴ Там само. — С. 55.
- ⁶⁵ *Нікольський В.М.* Національні аспекти репресій... — С. 76.
- ⁶⁶ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: В 2-х частях / Генеральная прокуратура РФ. — Курск, 1999. — Ч. 1. — С. 215, 216.
- ⁶⁷ Державний архів Управління Служби безпеки України (далі — ДА УСБУ) в Сумській області. — Спр. П-8729. — Арк. 43.
- ⁶⁸ Реабілітовані історією: В 27 томах: Миколаївська область. — Миколаїв, 2007. — Кн. 3. — С. 349.
- ⁶⁹ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Миколаїв, 2008. — Кн. 4. — С. 638.
- ⁷⁰ *Демидов А.М.* Деятельность территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики. 1941—1945 гг. (На архивных материалах). — Бишкек, 2007. — С. 172.
- ⁷¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях... — С. 218.
- ⁷² Там само. — С. 218.
- ⁷³ Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. Р-7641. — Оп. 2. — Спр. 294. — Арк. 15—19, 26, 29, 37, 38, 43.
- ⁷⁴ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 319, 361.
- ⁷⁵ Там само. — С. 273—294.
- ⁷⁶ Там само. — С. 303.
- ⁷⁷ Там само. — С. 298.
- ⁷⁸ Там само. — С. 279.
- ⁷⁹ Там само. — С. 285.
- ⁸⁰ Там само. — С. 263.
- ⁸¹ Там само. — С. 333.
- ⁸² Там само. — С. 277.
- ⁸³ Там само. — С. 311.
- ⁸⁴ *Бажан О.Г.* Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. — Вип. 26. — К., 2004. — № 26. — С. 157.
- ⁸⁵ Там само. — С. 158.
- ⁸⁶ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 323; *Бердинских В.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка... — С. 316 (тут припущена помилка: замість Дністра значиться Дніпро).

- ⁸⁷ Там само. — С. 276.
- ⁸⁸ *Полян П.* Не по своей воле... — С. 103.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ *Брошеван В., Ренпеннг В.* Боль и память крымских немцев (1941—2001 гг.): Историко-документальная книга. — Симферополь, 2002. — С. 116; Реабилитированные историей: Автономная республика Крым / Ред. колл.: В.П. Антипенко, Д.В. Омельчук, М.Р. Акулов и др. — Симферополь, 2006. — Кн. 2. — С. 8.
- ⁹¹ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 323—325; *Брошеван В., Ренпеннг В.* Боль и память крымских немцев... — С. 121—127; *Бажан О.Г.* Депортації народів Криму... — С. 159; *Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др.* Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. — Симферополь, 1998. — С. 54, 55.
- ⁹² Реабилитированные историей: Автономная республика Крым... — Кн. 2. — С. 48.
- ⁹³ *Рисс Г.* Крым — наша Родина: Депортация немцев в 1941, 1944 гг. — Симферополь, 2005. — С. 34—38.
- ⁹⁴ Депортации народов СССР (1930-е — 1950-е годы) / Сост. О.Л. Милова. — М., 1995. — Ч. 2: Депортация немцев (сентябрь 1941 — февраль 1942 гг.). — С. 172.
- ⁹⁵ *Герман А.А.* История республики Немцев Поволжья в событиях, фактах, документах. — М., 1996. — С. 229—238.
- ⁹⁶ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 287.
- ⁹⁷ *Бугай Н.Ф.* 40-е годы: “Автономия немцев Поволжья ликвидировать...” // История СССР. — 1991. — № 2. — С. 173.
- ⁹⁸ *Герман А.А.* Депортация немецкого населения из Саратова, Саратовской и Сталинградской областей // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы межд. науч. конф., Анапа, 26—30 сентября 1997 г. — М., 1998. — С. 277, 278.
- ⁹⁹ *Маламуд Г.Я.* Заключение, трудмобилизованные НКВД и спецпоселенцы на Урале в 1940-х — начале 50-х гг.: Дисс. ... канд. ист. наук (рукопись). — Екатеринбург, 1998. — С. 81.
- ¹⁰⁰ “По решению правительства Союза ССР...” / Сост.: Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов. — Нальчик, 2003. — С. 259, 260.
- ¹⁰¹ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 361.
- ¹⁰² Там само. — Кн. 2. — С. 324.
- ¹⁰³ Там само. — С. 355.
- ¹⁰⁴ Там само. — Кн. 3. — С. 319, 361, 379.
- ¹⁰⁵ *Wisotzki E.* Die Überlebensstrategien... — С. 107, 108.
- ¹⁰⁶ *Loewen J.* Jasykowo. Siedlungsschicksal am Dnjepr. — Winnipeg, 1995. — С. 100—105.
- ¹⁰⁷ *Penner R.* Der Heimat beraubt: Die Mennoniten der Ukraine während der Wirren am Anfang des 20 Jahrhunderts. — S. 99.
- ¹⁰⁸ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 326, 327.
- ¹⁰⁹ *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка... — С. 151.
- ¹¹⁰ ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 221.
- ¹¹¹ Депортации народов СССР... — С. 121.
- ¹¹² Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 323.
- ¹¹³ Там само. — С. 348.
- ¹¹⁴ Підраховано за: Реабілітовані історією: Донецька область. — Донецьк, 2005. — Кн. 2. — С. 16—498.
- ¹¹⁵ *Бердинских В.А.* История одного лагеря (Вятлаг). — М., 2001. — С. 212.

- ¹¹⁶ Герман А.А., Иларионова Т.С., Плевзе И.Р. История немцев России: Учебное пособие. — М., 2005. — С. 441.
- ¹¹⁷ Бердинских В.А. История одного лагеря... — С. 330.
- ¹¹⁸ Депортации народов СССР... — С. 50, 54, 66, 68.
- ¹¹⁹ Вронська Т. Феномен “пособництва”: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. — Вип. 11. — К., 2009. — № 11. — С. 89.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ ГДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 49. — Арк. 66.
- ¹²² Там само. — Арк. 67.
- ¹²³ Бугай Н.Ф. Л. Берия — Сталину: “Согласно Вашему указанию...”. — М., 1995. — С. 45.
- ¹²⁴ ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 212.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 102. — Арк. 32.
- ¹²⁶ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 6. — Спр. 428. — Арк. 15.
- ¹²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 76.
- ¹²⁸ Там само. — Спр. 156. — Арк. 171.
- ¹²⁹ Там само. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 176.
- ¹³⁰ Epp K. George. Mennonite Immigration to Canada after World War II // Journal of Mennonite Studies. — Vol. 5 (1987). — P. 112.
- ¹³¹ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 390. — Арк. 95.
- ¹³² Epp M. Women without Men. Mennonite Refugees of the Second World War. — Toronto: University of Toronto Press, 2000. — P. 30.
- ¹³³ Ibid.
- ¹³⁴ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... — S. 260, 261.
- ¹³⁵ Ibid. — S. 262—265.
- ¹³⁶ Fleischhauer I. Das Dritte Reich... — S. 125, 126.
- ¹³⁷ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... — S. 265.
- ¹³⁸ Ibid. — S. 277.
- ¹³⁹ Völkl E. Transnistrien und Odessa... — S. 113—116.
- ¹⁴⁰ Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord... — S. 280.
- ¹⁴¹ Binder H. Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942. — München, 1998. — S. 31.
- ¹⁴² Айсфельд А. Штумпп Карл // Немцы России: Энциклопедия. — М., 2006. — Т. 3: (П — Я) / Ред. колл.: О. Кубицкая (пред. ред. колл.) и др. — С. 797, 798.
- ¹⁴³ Fleischhauer I. Das Dritte Reich... — С. 170.
- ¹⁴⁴ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941—1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України. Інститут Історії України. — К., 2005. — С. 10.
- ¹⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т.1). — Арк. 148.
- ¹⁴⁶ Там само. — Спр. 156. — Арк. 307.
- ¹⁴⁷ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 7. — Спр. 154. — Арк. 34.
- ¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т.2). — Арк. 106.
- ¹⁴⁹ Там само. — Спр. 156. — Арк. 131.
- ¹⁵⁰ Там само. — Спр. 157 (Т. 2). — Арк. 131.
- ¹⁵¹ Там само. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 140.
- ¹⁵² ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 7. — Арк. 54.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 35.

- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 3). — Арк. 87, 88.
- ¹⁵⁵ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-4584. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 1). — Арк. 5.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 157 (Т. 1). — Арк. 3.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 4, 5.
- ¹⁵⁹ Там само. — Арк. 130.
- ¹⁶⁰ Там само. — Спр. 156. — Арк. 307.
- ¹⁶¹ Там само. — Спр. 157. — Арк. 76.
- ¹⁶² ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 32.
- ¹⁶³ *Epp M.* Moving Forward, Looking Backward: The “Great Trek” from the Soviet Union, 1943—1945 // *Journal of Mennonite Studies.* — Vol. 16 (1998). — P. 59—75.
- ¹⁶⁴ *Станкерас П.* Литовские полицейские батальоны. 1941—1945 гг. — М., 2009. — С. 120.
- ¹⁶⁵ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich... — S. 224.
- ¹⁶⁶ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории “немецкой операции” НКВД 1937—1938 гг. // *Наказанный народ: Репрессии против российских немцев.* — М., 1999. — С. 35—75.
- ¹⁶⁷ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М., 1998. — С. 104.
- ¹⁶⁸ Там же. — С. 108.
- ¹⁶⁹ Підраховано за: Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. — Одеса, 1997. — Т. 1. — С. 675.
- ¹⁷⁰ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р.-5859 (фільтраційні справи). — Оп. 1. — Спр. 24973. — Арк. 4.
- ¹⁷¹ Verwendung des Ausdrucks “Volksdeutscher” // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine.* — Nr. 7 (6. Februar 1943). — S. 87.
- ¹⁷² *Герман А.А., Иларионова Т.С., Плева И.Р.* История немцев России: Хрестоматия. Додаток до навчального посібника “История немцев России”. — М., 2005. — С. 298. Укладачі хрестоматії невірно ідентифікували посвідчення етнічного німця як “Паспорт громадянина Німеччини, виданий радянському німцеві Якову Фельде, який опинився на окупованій німецькими військами території і був переселений до Вартегау”.
- ¹⁷³ *Pinkus B., Fleischhauer I.* Die Deutschen in der Sowjetunion... — S. 211—214.
- ¹⁷⁴ Erlass des Führers über den Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch Einstellung in die deutsche Wehrmacht, die Waffen-SS, die deutsche Polizei oder die Organisation Todt vom 19. Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen).* — Nr. 12 (25 Juni 1943). — S. 93.
- ¹⁷⁵ Verordnung über die Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen. Vom 19. — Mai 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine.* — Teil I (Verordnungen). — Nr. 12 (25 Juni 1943). — S. 93.
- ¹⁷⁶ Ibid. — S. 93, 94.
- ¹⁷⁷ Aufnahme der Volksdeutschen in die Deutsche Volksliste und Aushändigung der Volkstumsausweise // *Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine.* — Nr. 31. (3 Juli 1943). — S. 514.
- ¹⁷⁸ Lohn- und Arbeitsbedingungen der Angehörigen der Deutschen Volksliste Ukraine vom 18. September 1943 // *Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen).* — Nr. 12 (25 Juni 1943). — S. 120.

- ¹⁷⁹ Аппарат НКВД—МГБ в Германии. 1945—1953: Сборник документов / Науч. ред. и сост.: Н. Петров, Я. Фойтцик. — М., 2009. — С. 56—59.
- ¹⁸⁰ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии... — С. 228.
- ¹⁸¹ Реабілітовані історією: Донецька область. — Кн. 2. — С. 395.
- ¹⁸² Там само. — С. 154.
- ¹⁸³ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 36. — Спр. 1. — Арк. 98.
- ¹⁸⁴ Реабілітовані історією: Донецька область. — Кн. 2. — С. 214.
- ¹⁸⁵ *Бугай Н.Ф.* Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. — М., 2002. — С. 81.
- ¹⁸⁶ Лубянка. Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР “Смерш”, 1939 — март 1946: [архив Сталина, документы высших органов партийной и государственной власти] / Кол. авт. Международный фонд “Демократия” / Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. — М., 2006. — С. 405.
- ¹⁸⁷ Там же.
- ¹⁸⁸ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 609, 610.
- ¹⁸⁹ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923—1960: Справочник. — М., 1998. — С. 71.
- ¹⁹⁰ По решению правительства... — С. 627, 628.
- ¹⁹¹ *Рисс Г.* Крым — наша Родина... — С. 52.
- ¹⁹² *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в “Особой папке Сталина”... — С. 82.
- ¹⁹³ Повернені імена: Мартиролог. Дніпропетровська область. — Дніпропетровськ, 2002. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 452.
- ¹⁹⁴ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 6. — Спр. 984. — Арк. 12—15, 19, 24.
- ¹⁹⁵ Там само. — Оп. 5. — Спр. 841. — Арк. 12, 17, 24, 25.
- ¹⁹⁶ ДА УСБУ в Сумській області. — Спр. П-2059. — Арк. 11, 12, 58, 60.
- ¹⁹⁷ За даними, які опубліковані у “Реабілітовані історією: Сумська область”. — Суми, 2005. — Кн. 1. — С. 198, вона за національністю — німкеня.
- ¹⁹⁸ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 12, 22, 33.
- ¹⁹⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 595. — Арк. 11, 18, 25.
- ²⁰⁰ Реабілітовані історією: Сумська область. — Кн. 1. — С. 661.
- ²⁰¹ Там само. — Кн. 1. — С. 242.
- ²⁰² ДА УСБУ в Сумській області. — Спр. П-2059. — Арк. 64, 68.
- ²⁰³ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 61—68.
- ²⁰⁴ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 5. — Спр. 843. — Арк. 37; Спр. 839. — Арк. 38, 40; Спр. 742. — Арк. 44, 52—53.
- ²⁰⁵ Там само. — Спр. 841. — Арк. 24, 25.
- ²⁰⁶ Там само. — Спр. 984. — Арк. 24—26.
- ²⁰⁷ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 836. — Арк. 220.
- ²⁰⁸ *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка... — С. 454, 455.
- ²⁰⁹ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 4. — Спр. 300. — Арк. 43.
- ²¹⁰ ДА УСБУ в Сумській області. — Спр. П-3750. — Арк. 2, 45, 56, 61, 68.
- ²¹¹ Там само. — Спр. П-3749. — Арк. 2, 11, 12, 16, 17, 32.
- ²¹² Кол. Фрідріхсвальде (Friedrichswalde), за 110 км на південний захід від Києва, до 1917 р. — Київська губ., у радянський період — Житомирська / Київська обл., Брусилівський / Бишевський р-н.
- ²¹³ ГАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 70, 72.
- ²¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 485. — Арк. 370.
- ²¹⁵ Там само. — Арк. 369.

- ²¹⁶ Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті — 60-ті роки ХХ ст. // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2003. — № 1. — С. 97.
- ²¹⁷ Депортации народов СССР (1930-е — 1950-е годы.) / Сост. О.Л. Милова. — М., 1992. — Ч. 1: Документальные источники ЦГАОР. — С. 118.
- ²¹⁸ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 78—80.
- ²¹⁹ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 томах. — М., 2004. — Т. 5: Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. — С. 626.
- ²²⁰ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР... — С. 115.
- ²²¹ Справочник-список на фольксдойче и рейхсдойче, проживавших на Украине в период немецко-фашистской оккупации (1941—1944 гг.). — К., 1949. — Т. 1. — Ч. 1 (№ 1-№ 5000). — С. 4.
- ²²² ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 836. — Арк. 220, 221.
- ²²³ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... — С. 337.
- ²²⁴ Молодова И.Ю. Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 49.
- ²²⁵ ГАРФ. — Ф. Р-9408. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 41.
- ²²⁶ Про організацію репатріації етнічних німців див.: Айсфельд А. Репатриация на чужбину... — С. 99—119.
- ²²⁷ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 180.
- ²²⁸ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 91. — Арк. 24, 25.
- ²²⁹ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 251, 252.
- ²³⁰ Там же. — Спр. 186. — Арк. 139, 140.
- ²³¹ Сборник законодательных и нормативных актов... — Ч. 1. — С. 470, 471.
- ²³² Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 331, 337, 440, 441, 459, 627.
- ²³³ Сталинские депортации. 1928—1953... — С. 349.
- ²³⁴ Иосиф Сталин — Лаврентию Бери: “Их надо депортировать”: Документы, факты, комментарии. — М., 1992. — С. 76.
- ²³⁵ История сталинского ГУЛАГа... — С. 473.
- ²³⁶ Там же. — С. 473, 474.
- ²³⁷ ГАРФ. — Ф. Р-9408. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 190.
- ²³⁸ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 3. — С. 320, 356, 377.
- ²³⁹ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... — С. 336.
- ²⁴⁰ Докладніше про це див.: Herdt V. Die Neuordnung des Sondersiedlungsregimes und das Dekret vom 26. November 1948 // Von der Autonomiebewegung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Hrsg. Alfred Eisfeld. — Stuttgart, 2008. — S. 204—222.
- ²⁴¹ ДАМО, фільтраційна картотека.
- ²⁴² Немцы в Прикамье. ХХ век. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 144—222.
- ²⁴³ ГАРФ. — Ф. Р-9479с. — Оп. 1. — Спр. 372. — Арк. 468.
- ²⁴⁴ Wisotzki E. Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten... — S. 114—124.
- ²⁴⁵ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 64.
- ²⁴⁶ ДАСО. — Ф. Р-7641. — Оп. 4. — Спр. 300. — Арк. 74, 80—84.

- ²⁴⁷ Шевцова Н.В. Репрессии против немцев Крыма... — С. 336.
- ²⁴⁸ Реабілітовані історією: Донецька область. — Кн. 2. — С. 151.
- ²⁴⁹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС).
- ²⁵⁰ Там само. — С. 267.
- ²⁵¹ ДАМО. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 18093. — Арк. 18.
- ²⁵² Сборник законодательных и нормативных актов... — Ч. 1. — С. 470, 471.
- ²⁵³ Там же. — Ч. 2. — С. 274, 275.
- ²⁵⁴ ДАМО. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 22102. — Арк. 16.
- ²⁵⁵ Там само. — Спр. 11079. — Арк. 10 зв.
- ²⁵⁶ Там само. — Арк. вкладення.
- ²⁵⁷ Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан ... — С. 284.
- ²⁵⁸ Сборник законодательных и нормативных актов... — Ч. 2. — С. 74.
- ²⁵⁹ ДАМО. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 346.
- ²⁶⁰ Наявність нормативних документів КДБ інших радянських республік, які слугували підставою для повторної фільтрації і утримання на оперативно-довідковому обліку, і термін їх дії поки що не визначені.
- ²⁶¹ Гайзер Михаил Иосифович // Жертвы политического террора в СССР: компакт-диск (4-е издание) / Сост. Международный Мемориал. — М., 2007.
- ²⁶² Гибнер Анна Марковна, Гибнер Иван Исакович // Там же.
- ²⁶³ Гибнер Андрей Андреевич, Фаас-Гиберт Маргарита Генриховна, Фаас Герберт Андреевич и др. // Там же.
- ²⁶⁴ Гайзер Павлина Фридриховна // Там же.
- ²⁶⁵ Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 2. — С. 327, 328 (Доннер Міліта, Доннер Ольга, Доннер Поліна, Доннер Федір).
- ²⁶⁶ Там само (Донгауер Філіміна, Доннер Альвіна).
- ²⁶⁷ Жертвы политического террора в СССР...; Реабілітовані історією: Миколаївська область. — Кн. 1. — С. 716.
- ²⁶⁸ Муромцевский районный суд. Омская область — Дело № 2-127/2009 от 07 апреля 2009 г. об установлении факта политической репрессии // <http://muromzevocourt.oms.sudrf.ru/modules.php>.